

Makalenin Türü : Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi : 19.10.2022
Kabul Tarihi : 23.11.2022

Çarlık Rusya'sı İktidarının Din Politikası: Azerbaycan Örneği

Cengiz MÜRSEL*

ÖZET

I. Petro'nun vasiyetini kendilerine siyasi ideoloji edinen Çarlık otoritesi "Parçala ve Hükmet" politik yaptırımlarla Güney Azerbaycan'ın yerel yönetimi han, emir ve sultanları savaşlarla bazen de sulh yani (korku psikolojisiyle) anlaşmaya zorladılar. Çarlık, Ortodoks inancının yaygınlaşması sürecinde genelde İslam'ı, özelde ise örgün ve yaygın İslam müesseselerini (mescitler, medreseler, mektepleri) ve din adamlarını yönetim için önemli tehdit olarak gördüler.

Araştırmanın amacı, Çar iktidarının Azerbaycan toplumunda yayılma ve kolonileşme sürecinde ilmine, kişiliğine saygı duyulan, sözü dinlenen, hürmet edilen ve toplumda Hanların yanlarında ve devlet yönetiminde önemli nüfuza/kimliğe sahip din hadimlerinin halk arasında değerlerini düşürmek için izledikleri siyasi-hukuki, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yaptırımları tespit etmektir. Çalışmada, Çarlığın Güney Azerbaycan'da dinî politik yaptırımları Kazak ve Türkmenistan toplumundan farklı olduğu, ayrıca yayılmacı ve merkezîyetçi Provaslav Hristiyan anlayışı çerçevesinde diğer Hristiyan topluluklara ve din adamlarına siyasi, ekonomik, sosyal ve birçok alanda geniş imtiyazlar tanıdığı halde, çoğunluğu Müslüman olan tebaanın ve din adamlarının idari, hukuki, ekonomik ve sosyal alandaki yetkilerinin sınırlandırmaya gidildiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusya'sının Azerbaycan politikası, Güney Kafkasya, İslam Eğitimi, Din Görevlileri, Rusya'nın Din Politikaları

Religious Policy of the Russian Tsar Rate: Azerbaijan Eample

ABSTRACT

The Tsar, who relied on the will of "Petro I" as a political ideology, forced the local administration of Southern Azerbaijan to agree through the political sanctions that he applied to the principle of "divide and control" at times and through political pressures at other times. In the era of the spread of the Orthodox faith, the Tsar believed that Islam in general and that Muslim clerics and formal and public Islamic institutions in particular were an important threat

The aim of this research is to define the socio-political, socio-economic and judicial-policy sanctions that the Tsar carried out during the era of colonialism and expansion in Southern Azerbaijan in order to disrupt the social value of the clergy whom people respect

for their knowledge and personality and who have important influence in the administration of the state and society. In the research we found that the sanctions against religion that the Tsar carried out against South Azerbaijan are different from the Turkmenistan and Kazakh societies. We have also concluded that the Tsar has restricted the Muslim clerics and the peoples in which the Muslims form the majority by robbing them of their powers in the social, economic, legal and administrative spheres, while he has provided broad concessions to Christian clerics and Christian communities in the social, economic and political sphere due to the expansionist and centralized Christian Provaslav mentality that he owned.

Key Words: *Tsarist Russia's Azerbaijan policy, South Caucasus, Islamic Education, Religious Officials, Russia's Religious Policies*

GİRİŞ

Azerbaycan topraklarının İslam dini ve Müslümanlarla tanışması Kadisiye savaşıyla başladı. İslam dinin yayılması ve yaşanır hale gelmesi için Hz. Ömer (634-644) ciddi caba harcadı. Yerli yönetimin ve Arap iktidarı arasındaki yönetim sorunları nedeniyle İslam inancının, Azerbaycan halkı arasında yaygınlaşması tahminen kırk–elli sene sonra eğitim-öğretim faaliyetleriyle canlandı. Malum, İslam kültüründe/geleneğinde ilk eğitim-öğretim merkezleri olan mescitler bu bölgelerde de ilim ocakları/dini merkez görevini aynı zamanda üstlendiler (Önkal, 2010, s. 301). Tarihi kaynakları incelediğimizde Arap komutanları Azerbaycan'ı fetihden hemen sonra 733 yılında Derbent ve 743 yılında Şamah'ı şehirlerinde inşa ettikleri mescitler (Şamil Fetullayev & Fıqarov, 2006, s. 112) yukarda kast edilen fikri destekler mahiyettedir.

IX-X yy. Azerbaycan'da kurulan feodal -Saciler, Şirvanşahlar, Derbent Haşim emirliği, Sünik ve Arsah haçın kıyasi, Şeki melikliği, Salariler, Revvadiler- devletleri ayrı-ayrı bağımsız faaliyet göstermişlerdir. Bu devletlerin kurumlarının yönetim şekli ve üst yöneticilerinin çoğu Azerbaycanlaşmış Arap feodalleriydiler. Nitekim zikredilen devletler fazla değişmeden az farkla VII-VIII asırlarda mevcut olmuş yönetim şeklinin devamı gibiydiler. (*Azerbaycan Tarihi*, 2007a, ss. 283-349)

XV-XVI yy. ve ilerleyen dönemlerde hatta XVII yy. da Azerbaycan'ın merkezi şehirlerinde Şamahı (Ceferzade, Geniyev, Alışov, & Resulov, 1994, s. 111; Çelebi, 1985, ss. 466-471), Gence de açılan medreselerinde İslâmî ilimlerle birlikte matematik, mantık, felsefe, nücûm vb. fenleri okutulan mektep ve medreseler faaliyetine devam etmişti (Bünyadov & Yusifov, 2007, s. 456). Bu tarihlerde Azerbaycan topraklarındaki medreselerin hepsi eğitim programı olarak aynı hususiyeti taşımışlardı (Hesenli, 2000, s. 15; Qafarova & Gerayzade, 2020, s. 86). Ancak zamanla yardımcı dil olarak kullanılan Azerbaycan Türkçesi şiir ve edebiyatta kullanılan dil olduğundan ilmi hüviyet kazanmıştır. Bu bakımdan her yıl bu medreseler yüzlerce yüksek tahsilli din adamları yetiştirerek mezun ederlerdi (Heyet, 1960, s. 27).

Tebriz'i alan İsmail, “Şah” ünvanıyla tahta geçtikten sonra ilk işi bir zamanlar dedelerinden devam eden gelen tarikat anlayışını siyasileştirerek devletin resmi mezhebi ilan etti. Şiilik Şah İsmail ile birlikte Safeviler devletinin resmi mezhebi oldu (Aydoğmuşoğlu, 2017, s. 38). Böylece devletin çıkarları ve siyasi düşünceleri gibi ideolojik temeller hepsi Şia mezhebi çevresinde toplandı (Nesibli, 2002, s. 895). Nitekim ilk dönemlerden itibaren (Şia) iktidarı yerel valiler, beylerbeyi, hanlar, emirler ve sultanlar arasında kabul görmesi ve sınıfsal anlamda güç kazanabilmesi için yerli Sünni halkı üzerinde uygulanan baskı ve takipler Şah İsmail'in ölümünden sonrada uzun süre devam etti.

Netice olarak, Safeviler iktidarı yönetimi döneminde Şiilik mezhebi Azerbaycan arazisinde hâkim dini-siyasi mefkûreye çevrildi. Safeviler devletinin iktisadi siyasette ağır

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

yaptırımları ve inzibatı yönetimde keyfi uygulamalara dayanamayan halk Sünni mezhepsel düşünce etrafında toplanarak isyanlara kalkıştılar. Tarihçiler Güney Azerbaycan'da ki siyasi kargaşayı şöyle tanımlamışlar: İktisadi anlamda ahaliden alınan ağır vergiler, tekrarlanan isyanlar, dış devletlerin işgali, toplumun içtimaı yapısının bozulması ve nihayetinde Nadir şahın öldürmesiyle yirmi (*Azerbaycan Tarihi*, 2007b, s. 356)¹ hanlık, beş sultanlık ve Çar-Balaken cemiyetinin kurulmuşu onun siyasi uygulamasıyla ilişkilendirmiştir (İbişov, 2012, ss. 36-203)

Safeviler yönetiminden ayrılan ve kendi iç yerel yönetimini kuran, tahmini yarım asır hükümlanlık sürmüş hanlıklar Azerbaycan'ın ilim, sanat, şiir ve edebiyatta en zirvede olduğu dönemlerdir. Özerk ve birbirilerinden bağımsız olan her hanlığın kendine has para birimi, arazi sınırı, askeri birliği, idari (F. Aliyev, 1960, s. 85) ve ticaret merkezi gibi şehir ve kasabalara (Umudlu, 2004, s. 10) sahiptiler.

Çar I. Petro'nun (1672-1725) sıcak denizlere inerek sanayisi için yeni pazarlar ve zengin hammadde arayış politikası onu Güney Kafkasya hayallerine sürükledi. Hazar sahili bölgelerin kontrolünü ve doğal servetinden yararlanmak için öncelikle bölgedeki hâkim güç Osmanlı ve İran devletlerini savaş veya barış yoluyla bertaraf etmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya hanlıkları ile karşılıklı siyasi politik ilişkileri 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı dönemine kadar uzanıyor (İşıpek & Aydemir, 2006, s. 53). Savaşların uzun süre devam etmesi hanlıkların ayakta kalması için güçlü bir müttefike hep ihtiyacı olmuştur. Nitekim Osmanlı dini inanç benzerliği nedeniyle idaresi altındaki tebaaya dini ve kültürel alanda yatırımlarda bulunmuşlardır. Nitekim İstanbul anlaşması ve Petesburg anlaşması ile Hazarın batı sahili Çara bırakılarak daha fazla ilerlemesine engel olmaya çalışılmıştır.

I. Petro ticari ve ekonomik hammadde arayışı ile başlattığı "İç deniz" politikası, II. Katerina (1762-1796) Gürcistan (Doğu Gürcistan) knezi II. İrakli'nin teklifi üzere himayesine almasıyla Güney Kafkasya seferlerine yeniden açıldı. Siyasi girişimleriyle Azerbaycan'daki birçok hanlığı kendine bağlayan çarıçenin başarıları Çar I. Pavel (1754-1801) zamanında farklı cepelerde savaşlar nedeniyle duraksadı.

Nadir Şah'ın 1747'de öldürülmesiyle İran hâkimiyetinin Azerbaycan üzerindeki zayıflayan Şah yönetimi yerini yerli vali, emir ve han sülalesi arasında çatışmaya dönüştü. Tek yönetim sisteminin olmaması ve feodal yönetim düşüncesiyle hareket eden bağımsız hareket etmeye çalışan han ve sultanlar ticari, ekonomik ve sınır hatlarını muhafazası gibi sorunlarla mücadeleleri onları dış düşmana ve hasımlarına karşı zayıflatmıştı. Bu nedenle her hanlık tek başına varlıklarını devam ettirme adına zaman zaman Osmanlı, İran ve Çar yönetiminin hasımlığını ve veliahtlığını kabul etmek zorunda kalmışlardı.

I. Aleksadır (1801-1825) Güney Kafkasya politikasına II. Katerina'nın bıraktığı yerden devam ettirerek önce rakip devletleri savaşarak yendi. Birbirlerinden bağımsız mevcut hanlıkları² ve sultanlıkları kısmen antlaşma yoluyla kısmen de askeri güçle, mevcut bağımsız idari yönetimlerini bozarak uzun süreliğine Çarlık çatısı altında birleştirmeyi başardı.

İdari yetkiliği elinde bulunduran Çar yöneticileri birçok idari alanda değişikliklere giderek Müslüman nüfuzu hem idari hem de yönetimindeki sayılarını azaltmaya çalıştılar. Çünkü Çar Rusya'sı Güney Kafkasya'yı işgal etmeden önce Kırım, Türkmenistan ve İdil bölgelerinin

¹Aras ve Kür nehirleri arasındaki Karabağ hanlığı, Zengezur dağlarından Araz nehrindeki Nahcivan hanlığı, Murovdağ silsilesinden Kür nehrine kadar olan Gence hanlığı, Şirvan yaylasında Şamahı hanlığı, Azerbaycan'ın kuzey batısında ise Şeki Hanlığı, Abşeron yarımadasında Bakü, Azerbaycan'ın kuzey-doğusunda Hazar denizinin batısında Guba ve Derbent hanlıkları da kurulmuş oldu. Bakü'nün güney kısmında ise Salyan, Cavad ve Taliş illeri ortaya çıktı.

² Hanlıkların işgal tarihleri: Gence Hanlığı 1804, Şirvan Hanlığı 1805, Derbent, Kuba ve Bakü Hanlıkları 1806, Taliş Hanlığı 1812, Şeki Hanlığı 1819, Şamahı Hanlığı 1820, Karabağ Hanlığı 1822, Nahcivan Hanlığı 1825, Revan Hanlığı 1826.

işgali sonucunda edinmiş oldukları tecrübeler doğrultusunda kendi inancından olmayan bir toplumu uzun süre nasıl yöneteceği hakkında bilgi ve beceri edindiler. Nitekim Azerbaycan'da yaptıkları en büyük değişiklik İslam dininin toplum üzerindeki yaygınlığını sınırlandırmak için İslam müesseselerinin, Müslüman din adamlarının ve İslam eğitim-öğretim adına faaliyette bulunan kurum ve kuruluşları durdurma ya da kendi çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırma çabası içerisine girdiler. Mevcut merkezi şehirlerde Müslüman nüfusu tehcir ettirip onların yerine Ortodoks Gürcü, Alman ve Rus (Ağasiyev, 2010, s. 74; Nusretoğlu, 2017, s. 98) veya Hıristiyan inancını benimseyen nüfusu yerleştirdiler. Bu süreçte şehir ve kasabalardaki İslam'ın sembolleri olan camiler (mescitler) Kafkas İşgal Ordusu tarafından ya yıkılmış ya da görevli din adamlarının hizmetleri durduruldu. Akabinde bu yerlere görevli asker aileleri ve göç ettirilen Hıristiyan tebaanın dini değerlerini yaşamlarını sağlamaları için ya kapatılan camiler kiliseye çevrilmiş ya da yeni kiliseler yapıldı.

Dini ve manevi kimliğe yönelik engellemeleri tepkiyle/isyanla karşılayan hanlıklar Rusya tarafının "*umum Müslüman isyanı*" (Babaşlı, 2007, s. 217) tanımlamasıyla bastırılmıştı. Çar idarecileri tahmini yüz senelik iktidarları sürecinde silah gücüyle bastırılan isyanlardan istenilen amaca ulaşamayacağına farkında olduğundan, Müslüman halkı siyasi yaklaşımlarla gönlünü almışçasına davranarak Güney Azerbaycan'a ve onun zenginliklerine hâkim olma düşüncelerinden vazgeçemediler.

Bu araştırmanın amacı Kuzey Azerbaycan'ın Çar istilası sonrası mevcut Müslüman Türk halkının dini ve manevi değerlerinden uzaklaştırmak uğruna din hadimlerine karşı takıp ettikleri sosyo-politik, sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik sindirme politikalarının gelişim aşamalarını ana hatlarıyla ortaya koymaktır. Araştırmada "genel tarama modeli" ve "literatür taraması" yönteminden yararlanılmıştır. İlk ana başlıkta "*Çarlığın Azerbaycan'ı İşgali*" ile ilgili genel değerlendirme yapılmış, daha sonra ikinci "*Politik yaptırımlar*" ana başlığı altında "*Göç politikası ve Din adamlarına yönelik Yaklaşımları*" alt başlık kategorileri altında ele alınarak değerlendirilmiştir.

1. Çarlığın Azerbaycan'ı İşgali

XVI. yüzyılın sonu XVII yüzyılın başlarında Azerbaycan topraklarını paylaşmak ve kendi iktidarlarını hakim kılmak için Osmanlı ve İran arasındaki bitmeyen savaşlar her iki devleti ciddi anlamda ekonomik ve askeri bakımdan yıprattı. Gerçeklikte her iki devlet buradaki coğrafi, ekonomik, ticari ve jeolojik zenginliklerden faydalanarak gücüne güç katma arzusundaydı. Fakat XVII yüzyılda Çarlık gelişen sanayi ekonomisini güçlendirmek, üretim ve ticaret alanını genişletmek için Azerbaycan coğrafyasından –Bakü limanı yoluyla Astarhan limanı gemi taşımacılığıyla Hazar-Volga yoluyla Doğu ülkelerine ve Hindistan'a (İsmailov, 2014, ss. 234-238) - sıcak deniz yoluyla dünya pazarına taşınan ipek, yün, ham petrol, pamuk, boya, balık, vb. ticari ürünleri kaçırılmaması gereken bir fırsattı. XVIII yüzyılda tahta geçen I. Petro'nun (1682-1725) reformları sayesinde Rusya'yı Avrupa ülkeleri arasına katarak, çarlığın geçmişten (İsmailov, 2014, s. 234) beri süre gelen Azerbaycan'ın doğal ve hammadde zenginliğinin hayranlığı, çarın kuracağı sanayisi için hammadde ihtiyacını karşılayacak ve ayrıca yeni ticari pazarlar için çıkış kapılarından biri olacaktı.

I. Petro Batı ülkelerinin askeri tecrübesinden faydalanarak geliştirmiş olduğu deniz ve kara birlikleriyle uzun süre savaştığı Osmanlı birliklerini yenip Karadeniz'e inme planında ilk başlarda başarılı olmadı. Azak kalesini işgal etmesiyle birliklerine güvenen I. Petro, Prut Nehri kenarında Osmanlı birliklerine ağır yenilgisine rağmen Baltacı Mehmet Paşanın diplomasisi sonucunda Prut anlaşması ile Çar ve ordusu esir olmaktan kurtuldu (Nimet, 1987, s. 261). Yenilgisinden sonra I. Petro sıcak denizlere ulaşacak yolun yönünü değiştirerek Hazar kıyılarına yoğunlaştı. Çarı Hindistan'a ulaştıran ve yeni pazarların yolu Azerbaycan'dan

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

geçtiğinin bilincindeydi. Kaynaklarda XVI yüzyıl ve daha önceki dönemlerden itibaren Azerbaycan'ın merkezi (Şamahı, Derbent, Bakü,) şehirlerinde Rus, İngiliz, Hint tüccarlarının buralardan ticaret yaptıkları bilinmektedir (İsmailov, 2014, s. 219).

Çar tahta geçtiği ilk günden beri Güney Azerbaycan'ın Hazar sahilli topraklarına hâkim olma hayalini kuruyordu. Bu nedenle merkezi şehirlere o cümleden çevre ülkelere elçiler göndererek istihbarı bilgiler toplamayı adet edindi. Gönderilen elçiler, gittikleri ülkelerdeki siyasi anlamda olup bitenleri, olası seferler için iç desteğin alınması, kervan yollarını tespiti, mevcut kaleleri, olası seferler sırasında yeşil otlak alanların varlığını tespit etmek ve en önemlisi Rus ticaretini geliştirebilecek imkânlar hakkında bilgi toplayarak Çar'a rapor etmekte (Mehmetov, 2009, s. 470; Mustafayev, 1986, ss. 19-23). Bu nedenle Çar 1716'da İran'a elçi olarak görevlendirdiği Artemiy Petroviç Volinskiy'i, 1717 senesinde Güney Azerbaycan'a gemi ve askeri birliklerini göndermeden önce bu yerleri iyice öğrenme görevine atadı. Bölgeye pek de yabancı olmayan Volinskiy'nin görevi Hazar sahilinden Astarabad'a kadar alanı araştırmalı, denize dökülen nehirleri öğrenmeli, mevcut limanları ve burada olası kurulabilecek en uygun deniz limanlarını ve bu limanlara ne gibi gemilerin girebileceğini saptamaktı. Tabii bunu yaparken de yıllardır buralara hakim olmak için mücadele eden Osmanlı ve İran iktidarlarının dikkatini üzerlerine çekmemesi gerekirdi.

A. P. Volinski Safeviler devletinin o zamanki hal-i ruhiyesin ve tenezzül sebebini Çar'a şu : *“Şah ve divan memurlarının akıllarına ne gelir ise düşünmeden onu yapıyorlar. Böylece onlar kendi devletlerini öyle dağıtmışlar ki, hiç Makedonyalı İskender sağ olsaydı bile savaş ile buranı bu şekilde harabeye çeviremezdi”* sözleriyle durumu izah etmeye çalışmıştı. Bu istihbarat Osmanlı birliklerinin yakın zamanda Azerbaycan'a sefer düzenleyeceği bilgisi, I. Petro 15 Mayıs 1722 “İran Yürüyüşü” adıyla meşhur olan seferine neden olmuştur. Böylece I. Petro Moskova'dan hareketle (Qarayev, 2005, s. 52) Azerbaycan'a gerçekleştirecek seferini hızlandırdı. Çar, elçileri vasıtasıyla olası düzenlenecek seferler için kendilerine yandaş bulma girişimleri olumlu yönde sonuçlanması ve mevcut şehir ve limanların haritasını edinebilmesi gerçekten istihbarat bilgileri işe yaramıştır. Nitekim Viloniskiy Şamahı'da iken Rus tüccarların problemleriyle ilgileniyor hem de diğer taraftan Kartli Kralı VI. Vahtagla elçiler aracılığı ile görüşüp Gürcülerden destek ve Ermeni tüccarlardan da Derbent kalesinin haritasını almayı başarmıştı (Çaycıoğlu, 2018, s. 35; Mehmetov, 2009, s. 470). Sonuçta Çarlık ve İran arasındaki anlaşmaya göre Dağıstan, Bakü, Gilan, Mâzenderan ve Derbent arazileri Çar'ın egemenliğine geçmiştir (Sadık, 2022, s. 43). Böylece çarlık ilk kez Güney Azerbaycan da önemli merkezi yerlere işgal ederek buralara yerleşmeyi planlanmıştır.

Uzun zamandır fırsat kollayan I. Petro öncelikli olarak Hazar Kıyısını (Bakü), Derbent ve Şamahı gibi stratejik, ticari ehemmiyete ve zenginliğe sahip yerleşim yerlerini almayı hedefliyordu. 18 Temmuz 1722 ilkbaharında ordunun başına geçen Çar, güneye doğru hareket ederek Derbent kapısına dayandı ve şehir halkı Rus ordusuna karşı direniş göstermeden şehri teslim etti. Asıl amaç Hazar kıyılarına ve stratejik şehirleri işgal etmektir. Çarın Hazar kıyılarına hâkim olması bir bakıma Batı ülkelerinden Fransa, İsviçre ve o cümleden İngiltere'nin Hindistan'daki ticari çıkarlarını etkilediği için Osmanlıyı Çarın karşısına çıkabilecek güç olarak görüyorlardı (Smirnov, 2013, s. 29). Çar'ın İsveç savaşından yeni çıkması, Osmanlı Birliklerinin Güney Kafkasya doğru ilerlemesi ve Şamahı da yönetimin el değiştirmesi ³ gibi

³ Şahın aşırı Şii politika uygulamaları zaman-zaman Güney Kafkasya'da Sünni halkın isyanı ile sonuçlanmıştır. 1711'de Şirvan'ın Sünni ahalisinin Sünni halk ayaklanmasına liderlik eden Hacı Davut Safeviler devletine karşı isyan ederek 1721 yılının Ağustos ayında Şirvan beylerbeyliğinin merkezi olan Şamahı'nın yönetimini ele geçirdi. Ayrıca I. Petro'nun 1722 yılında burayı işgal etme planını duyar-duymaz Hacı Davut Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin himayesine sığındı. Bkz. Efendiyev, Oktay (Red.), *Azerbaycan Tarihi XIII – XVIII Esrler*, C. III, Elm Yay. Bakı 2007, s.287, Mustafazade, Tevfik, “Şirvan XVII asrın 20-ci illerinde”, *Elmi Eserler*, C. XXVIII, Bakü 2008, s. 391-392

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

durumların yaşanması Çar'ı 1724'de Osmanlıyla İstanbul antlaşmasına⁴ zorladı. Böylece Çar'ı Hazar kıyılarından daha ileri gitmesini engellendi. Ardından Bakü'ye yürüyen birlikler iç yönetimin kendi aralarındaki şehri teslim edip etmeme tartışmaların olumsuz sonuçlanması üzerine 21 Temmuz 1723'te Rus ordusu şehri hem karadan hem de denizden top ateşine tuttu. Şehir duvarlarının yıkılmasını gören halkı fazla kan dönlmemesi için şehri teslim ettiler. Dört gün sonra general M. A. Matyuşkin'in başkanlığında Bakü'yü işgal (Aşurbeyli, 1992, s. 217) haberi Çar'a ulaştığında çok sevinerek Petersburg'da eğlenceler düzenletti.

I. Peron'un bir Avrupa'ya benzemek ve oradaki gelişimleri kuracak olan imparatorluğunda tahsis etmek düşüncesiyle idari "gübernator" ve dini "kilise" reformlar yaparak yerel değişiklikler yaptı. Ayrıca Orta Asya ve Kırım (Müslüman) topraklarında yeni kurduğu idari sisteme kısmı olarak uygulanmaya çalıştı. Nitekim Çar Bakü kalesini işgal ettiğinde resmi idarelere çar subaylarını yerleştirerek "komendant" askeri halk idaresi (Azerbaycan Tarihi, 2007b, ss. 332-337) sistemini kurarak yerli idare ve tebaalarını kendine bağlılığı hakta manifestolar yayınladı. İstanbul sözleşmesine esasen Derbentten Astrabad'a kadar Hazar boyu eyaletlerin Rus himayesine katılması Çar'ın Hazar boyu stratejik ve iktisadi anlamda amacına ulaşmasını sağlamakla birlikte burayla alakalı askeri ve idari anlamda yeni planların hazırlanmasına neden oldu.

Çar memurları Abşeronda çıkan "beyaz petrol" ile ilgilenerek Çar'ın yeni sanayisine - Rusya'ya - taşınabilirliği için General Matyuşkaya talimat verdi (Azerbaycan Tarihi, 2007, s. 336). Ayrıca hâkimiyetini işgal ettiği eyaletlerde sağlamlaştırmak için kaleler yaptılar. I. Petro'nun ölümünden sonra tahta geçen hanımı II. Katerina 1783 Georgiyevskiy antlaşması ve haleflerinin - Hırsıysan halkı ve tüccarları koruma (F. M. Aliyev, 1964, s. 18) - adına güney seferlerine devam etmesi için General Qudoviç'e serencam göndererek Hazar sahili ve eskiden işgal edilen arazileri Ağa Muhammed birliklerini kurtarma emrini verdi. Ancak birliklerin bölge varması üzerine fikrini değiştiren II. Katerina "Güney Kafkas"ın ele geçirilmesi hakkında manifestoyu onayladı. Tek tek Hazar sahili araziler, Derbent (Eliyarlı, 2009, s. 551) ve Şamahı yönetimini kendi idarelerine alan General Zubov daha sonra I. Aleksandır tarafından Güney Kafkasya İşgal ordularının başına geçecek olan Sisianov'u Bakü'nün valisi tayin etti. Ani ölümü üzere yerine tahta acıkan I. Pavel idari sistemde yeni düzenlemelere gederek ilk girişimlerinden biri İngiltere ve Fransa'yı kuşkulandıracak Kafkasya'daki hareketliliğe durdurup, yerel hanlıklarla İran ve Osmanlı devletlerine karşı sulh yani sözleşmeler esasında Rus birliklerini Güney Kafkasya'dan çekti (Bakıhanov, 2010, s. 208).

Hazineyi doldurmak için ağır vergileri gelir kaynağı edinen Nadir Şah, vilayetlerdeki beylerbeyi ve emirlerin isyanları neticesinde şahın ölümüyle sonuçlandı. Bu sırada kurulan bağımsız hanlıklar Çar I. Alexander'ın ilgisini buralara çekmekteydi. Eskilerden olduğu üzere Rus gubernatorları kendilerine dini ve siyasi anlamda yakın hissettikleri Gürcüleri yani, Doğu Gürcistan'ı 1801'de Rusya ile bir kez daha birleştirdiğini ilan ederek, güney Kafkasya'daki hanlıklarla diplomatik girişimlerle birlikte olaylara birebir müdahale etme imkânı sağlamış oldular. Gürcü Guberniyası'nın istihdamı ile üçüncü kez Rusların Azerbaycan topraklarında işgal etme süreci de başladı. Yeni ilan edilen Gürcistan vilayeti içerisinde Azerbaycan'ın Kazak, Borçalı, Pembek ve Şemşedil sultanlıklarını da kapsadığından, bu yerler Ruslar tarafından işgal edilen ilk Azerbaycan toprakları oldu (Swietochowskis, 1988, s. 22; Umudlu, 2004, s. 6). Bağımsız ve yarı bağımsız varlıklarını devam ettirmeye çalışan hanlıklar sürekli dış devletler (İran, Osmanlı, Rusya) tarafından el değiştirmesi ve bu güçlerin yerel hanlıkları kendi

⁴ Antlaşmada, Gürcistan, Gence, Revan, Tebriz ve Rûmiye yanında Şirvan'ın merkezî kesimiyle birlikte Şemâhi'yi de aldı. Bakü ile beraber Şirvan'ın sahil kesiminin Ruslar'da kalması Şirvan'ı ilk defa siyasi bakımdan böldü. 1734'te Nadir Şah tarafından fethedilerek ikiye bölündü. İki mahalli idare olarak Şamahı şehri mütemadi saldırılara maruz kalmıştır. Bkz. Ahmet Caferoğlu, *Azerbaycan*. Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1940, s.21

tarafına çekerek güç kazanma uğruna izledikleri politik mücadele hanları ikileme sokuyordu. Dolayısıyla yaşanan savaşlarda zaman-zaman hanlık farklı cephelerde güçlü devletlerin yanlarına varlıklarını garanti etmek ve taht-ı taçlarını korumak düşüncesiyle, bazen karşı cephede yer almak zorunda kalıyorlardı. Nitekim Gürcistan'daki Rus General Kovalenski'nin hanlıklarla ilgili çara sunduğu raporundaki: "Erivan hanı Mehmet Han'ın Rusya himayesine sıcak baktığını, Karabağ ve Şeki hanlarının Rusya'ya sadakatlerini açıkladıklarını, Gence ve Şirvan hanlarının ise ihtiyatlı davrandıklarını ve Bakü, Guba, Derbent ve Taliş hanları, I. Aleksandr'ın Rus tahtına oturması üzerine onu tebrik etmek için sadık adamlarını Petersburg'a göndermesini" (Sadıgov, 2018, ss. 51-52) hanlıkların Çarlığı müttefik olarak kabul etmesi demektir. Hatta ilk zamanlar Azerbaycan Müslüman ahalisi Hırsıysan Rusya'sının hanlıkların iç ve dış politikalarına karışmaması, yerli hükümdarlara karşı dürüst ve liberal tavırlar sergilemesi nedeniyle olumsuz tepkilerde bulunmamışlardır (Yunusov, 2004, s. 85). Ancak I. Aleksandr Doğu Gürcistan (Tiflis) ve diğer Gürcü bölgelerini (İmereti Krallığı, Megrelya ve Guri Prenslüklerini) işgal etmesi ve buraya vali belirleyip idari yönetime kendi taraftarlarını yerleştirme planı aslında Müslüman Hanlıkları tehdit etmekle beraber I. Aleksandr'ın işgalci düşüncesini ifşa ediyordu.

I. Alestandır "Yeni Kafkasya Politika" ideolojisi doğrultusunda hanları kendi iktidarına katmak için çeşitli politikalar takip ettiği bilinen bir gerçektir. Hatta kendinden yardım ve destek talebinde bulunan hanlıklara yardımda bulunacaklarını söyleyerek dış saldırılara karşı birlikte hareket sözü vermesine (Sadıgov, 2018, s. 51) rağmen, diğer taraftan da Şemşedili işgal eden General Karl Fyodor Knorring'in civar hanlıklara tehdit içerikli mektuplar göndermesi, Çar'ın asıl niyetinin ne olduğunu, kısacası gerçek yüzünü ifşa ediyordu. Benzer tehditlerin devamı ve yerli ahalinin Çar iktidarı altındaki yerleri terk etmesi veya terk etmeye zorlanması, İrevan ve Gence hanlıklarının duruma itirazı, hemen hemen her hanlığın Çarın egemenliği altına girmeyi kabul etme bir tarafa hatta yerli yönetim çarın Azerbaycan topraklarına düzenlenen seferlerin sebebinin sormayı mecbur ediyordu (Umudlu, 2004, s. 7). Art niyetinin açığa çıkması çarın dost yani cevaplarla, generalleri vasıtasıyla durumdan kuşkulanan hanlara samimi mektuplar göndererek bir taraftan çevre han ve hükümdarlarla iyi komşuluk münasebetlerde olmaya tembihliyordu. Diğer taraftan da işgal ettikleri yerlerin muhafazası için askeri birliklerini güçlendirme adına 1802'de, yerli idari yönetimi pasifize ederek Gürcü knyazlarından/asilzade bir pristav/yerli polis ve ona yardımcı olması için bir Rus memuru görevlendirdi. İdari alandaki yenilikler ve General Knorring'in politik zaafı hem Gürcistan muhalifleri hem de Azerbaycan hanlıkları çar yönetimine karşı ayaklanmalara neden olması General Knorring görevden alınmasına ve yerine 20 Kasım 1803'te Güney Kafkasya ordularının başkomutanı ve Gürcistan'ın yöneticisi olarak Pavel Dimitriyeviç (Tsitsianov) Sisianov'un atanmasıyla neticelendi.

Gürcü knyaz/asilzade sülalesinden gelen ve General Sisianov, I. Aleksandr tarafından güney Kafkasya'da müstemlekeci-işgalci siyasetini başarılı bir şekilde sonuçlandırabileceğine güveniyordu. Nitekim Bakü valiliği/komendatlığı döneminde buraların idari, siyasi, dini ve stratejik önemi hakkında yeterli bilgiye sahip olması onun hanlıklara karşı baskıcı ve tehdit politikasını belirledi. Nitekim o, I. Aleksandr'ın İmparatorluk gücünün sağlamlaştırma için Aras ve Kura/ Kür nehirleri boyunca uzanan hatların korunması düşüncesinde hareket ederek İran ve Türkiye'den getirilecek Hristiyanları buraya yerleştirmeğe planladı. (Türker, 2017, s. 94). Ayrıca diğer çar idarecileri gibi I. Aleksandr ve generalleri her fırsatta Kuzey Kafkasya'da siyasi, askeri, idari ve dini (post-islavist) üstünlüğü sağlamak için mevcut dindaş (gayri Müslimleri) kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı.

Kara ve deniz kuvvetlerinin idari komutası elinde olan ve Türklere karşı nefretiyle ün kazanan (Nusretoğlu, 2017, s. 184) Sisianov, eski Gürcü valisi Knorring'den farklı olarak onun "yumuşak siyasetinden" vazgeçtiğini beyan etti. Kafkas halkına ikinci adam muamelesi gibi

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

davranıp, onlara nefret dolu “*kafir halk*”, “*kafir asyalı*”, “*kafir yaramazlar*” (Sadıgov, 2018, ss. 52-55; Umudlu, 2004, s. 7) ve “*sineğin kartalla konuşması*” gibi benzetmelerle hanlıklara mektuplar göndererek Çar tarafından belirlenen askeri ve maddi vergiler isteyip, çara sadakat güvencesi olarak yakınlarından birini Çar'ın yanında göndermesi gibi ağır şartlarla yerli yönetimin teslim olmasını talep ediyordu.

Sisianov, Petro ve Zubov'dan farklı taktik izleyerek Gürcistan üzerinden Tiflis Gubernatörlüğünden hareket ederek ilk hedefi, stratejik önemi olan Car-Balaken saldırıp 29 Mart 1803'te burayı işgal etti. Müslüman Car toplumu/cemaati saldırılara karşı koyarak Ruslara ciddi kayıplar verdirdiler. Mağlubiyeti ve yenilgiyi kabullenmeyen Sisianov, Car cemaatine tehdit dolu şöyle bir mektup gönderdi: “*Ben sizin bütün evlerinizi ateşe vereceğim, hepinizi yakacağım, çocuklarınızın ve eşlerinizin iç organlarını dışarı çıkaracağım*” (Mehmetov, 2009, s. 497). Gelişmelerden rahatsız olan ve ayrıca arabuluculuk teşebbüslerinde bulunmaya çalışan Şeki hanı Muhammed Hasan hana Sisianov şöyle “*Car-Balaken susturmalı, ya da yer üzerinden silinmelidir*” (Umudlu, 2004, s. 10) cevap yazdı. Sisianov uzun uğraşılardan sonra Car-Balaken'i ele geçirerek, şehir ve kasabaları yakıp talan etti. Bunun üzerine Car-Balaken ahalisi yerleşim yerlerin fazla zarar görmemesi, vahşiliğin son bulması için istenilen şartları kabul⁵ ederek, Çarın himayesine girdiler. Car-Balaken'in düşmesi, vahşice yakılıp yıkılması ve ağır vergilere ödemeye kabul ettirilmesi, Hanlıkları çar ordusuna karşı hükümdarlıklarını korumak için kendi aralarında askeri ve mali destekte bulunma adına anlaşmalar yaptılar.

Birliklerine fazla güvenen general sonra Gence hanı üzerine ordusunu göndererek şehri teslim etmesini ve büyük oğlu Uğurlu Ağa'yı rehin olarak Tiflis'e göndermesini istedi. Ancak Cevad Han bunu kabul etmedi. Sisianov'un Gence şehrini Çar topraklarına katma maksadı gütmesi karşılıklı diplomatik girişimlerin cevapsız kalmasına ve savaşı kaçınılmaz hale getirdi. Çünkü General Sisianov, Gence şehrinin işgali, onu hem Azerbaycan'ın iç kesimlerine rahat ulaştıracağını hem de I. Aleksandır'ın gönlünü kazanacağını farkındaydı. Bu nedenle Gence Hanı Cevat Han'ı kasıtlı asılsız nedenlerle teslim olmaya ikna etmeye çalışarak (Türker, 2017, s. 97; Umudlu, 2004, s. 12) şartsız teslim olmasını ve diğer taraftan da sinirlendirip hata yapmasını bekliyordu. Kabul edilmez tekliflerin reddi, Ocak 1804'te Rus orduları Gence üzerine yürümesiyle sonuçlandı. Şehir savunması karşısında zorlanan ve ciddi askeri kayıplarla karşılaşan Sisianov şehre önceden yerleşmiş Ermeni nüfuzundan yardım alma girişimde bulunarak, işgal sonrası yardımcılarını geniş arazi ve imtiyaz tanıdı. Uzun kuşatmadan sonra Cevat Han ve oğlu savaş meydanında şehit edilmesi (Mustafazade, 2005, s. 212) şehrin kaderini belirledi. Şehir vahşice talan edilerek harabeye çevrildi. Camilere sığınan insanlar bile öldürüldü (Nusretoğlu, 2017, s. 185). Yaşanan vahşeti, XIX asır Rus harp tarihçisi olan N. Dubrovin eserinde Gence şehrinin düşme arifesinde yaşanan bir olayı şöyle aktarıyor: 500 kadar Tatar⁶ (Azerbaycanlı) mescide sığınmıştı, bir Ermeni'nin bizim askerlere “onların arasında birkaç Dağıstan lezgisi var”- demesi üzere mescitteki her kesi öldürdüler (Nikolai Fedorovich Dubrovin, 1866, s. 284).

⁵ Şartlar; 220 put ipek, sadaka gösterisi olarak her icmaa 1 esir göndermeli, çar istediği köye askeri, birlik yerleştirmesine müsaade edilmeli, Rus ahalinin istekami için yerleşimi için mesken verilmeli, istenildiği zaman Çar birlikleri ile karşı düşmana savaşmaları gerekiyordu. Bkz. Vidadi, ag.e.s.12; Yunusov, a.g.e., 85

⁶ Tatar; Çar yöneticileri Kafkas Ötesi Müslüman tebaa için kullandıkları bir deyimdir. Amaç milli ve manevi değerleri yok etmekle birlikte Türkiye ve Güney Azerbaycan arasında ilişkileri zayıflatmaktır. Bkz. Babaşlı, Çarlık Rusya'sı Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri, s.218

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Böylece bin yıllık coğrafi, ticari, sanatsal, kültürel ve etnik zenginliği ile dillere destan olan Gence şehri ciddi değişikliklerle tarihten silindi.⁷ Şehrin tahribatı sırasında Müslüman halkla birlikte Müslüman dinî mabetlerde zarar gördü ve hatta savaş öncesi var olan 15 mescit ve camiler yıkıldı (Quliyev, 2000, s. 17). Savaşta maddi ve manevi açıdan zarar gören Gence Müslüman tebaasına ikinci bir darbe General Sisianov'un Gence'deki Cuma Mescidi Ortodoks kilisesine çevirmesiyle neticelendi (Caferoğlu, 1940, s. 11; Hüseyinli, 1996, s. 109; Yunusov, 2004, s. 85).

Gence'nin işgali nedeniyle Çar tarafından ödüllendirilmesi Sisianov'u cesaretlendirdi. Nitekim Sisianov Güney Kafkasya'da mevcut hanlıkları kendi iktidarını kabullenmeleri için gönderdiği mektuplarda sürekli Cevat Han'ın akıbetini örnek göstererek aynı akıbeti yaşamalarını istemeyenlere imparatora sadakat yemin etmelerini ve kendilerinden istenilen talepleri şartsız kabullenmelerini istiyordu. Böylece, yüzölçümü 410.000 km² olana Azerbaycan toprakları Rusya ile İran'daki Kaçar hanedanlığı arasında 1813 Gülistan anlaşması neticesinde Azerbaycan toprakları ikiye bölündü. Paylaşımın İran'ı memnun etmemesi üzerine ikinci İran-Rus (1826) savaşında Çarlık Rusya'sı Türkmen çay anlaşmasıyla Aras nehrinin kuzeyi Ruslara, Arasın güneyindeki Azerbaycan topraklarının 2/3'nü oluşturan arazide Gülistan Antlaşmasının esas alan bazı maddelerin yürürlükte kalmak kaydıyla araların ebedi barış ilan edilmek kaydıyla İran'a devredildi. Anlaşmalar sonucunda mutlak monarşi sağlanmakla birlikte hanlıklar dönemi kapanmış (Bünyadov & Yusifov, 2007, s. 571) ve tarihi Azerbaycan toprakları coğrafi ve yönetim olarak Kuzey ve Güney olmak üzere ikiye bölünmüştü (Yeşilot, 2015, ss. 47-48). Netice itibarıyla paylaşılan toprakların sakinleri kültürel, siyasi, askeri, ticari ve dini alanda ciddi anlamda hâkim iktidarın asimilasyon politikasına maruz kalarak değiştirilmeye çalışılacaktır.

Hanlıklar, işgalden sonra belli bir süre şeklen de olsa Çar'a karşı verdikleri vergi ve sadakat sözleriyle varlıklarını koruyabildiler. Bu sırada Çar birlikleri işgal ettikleri yerlere kaleler inşa edilerek yerleşmeye çalıştılar. Çarlık ilk başlarda yerel yönetiminden yararlanma siyasetinden vaz geçerek, şüphe ve kuşları üzere kademe-kademe tüm hanlıkları oradan kaldırarak komendat/askeri halk idaresi sistemle bölgeyi yönetmeye çalıştılar. Böylece Çar'ın eyaletlerde divan beylerine, naiplere, kendhudalarına ve idari yöneticilere tanıdığı yetkileri kötüye kullanarak Müslüman tebaayı mahkumiyet altında tutmalarına ve haksız tutumlara müsaadesi edilmesi, komendat sisteminin sonunu getirdi. Sonuç olarak 1820 yılında Çar yöneticileri bir zamanalar tasnif edilen Türk hanlıklarının yerine naçalnik/başkan askeri idareyle yönetilen yedi Rus -Bakü, Derbent, Şeki, Karabağ, Şirvan ve Talış- vilayetleri kuruldu (Süleymanlı, 2006, s. 64; Swietochovski, 2000, s. 29).

Türkmençay antlaşması ile artık kuzey Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün Çar istimlakinde olduğu komşu devletler- İran ve Osmanlı- tarafından istemeyerekten de olsa tanınması, Çar yöneticilerin buralarda sömürü hakkını doğurdu. Nitekim daha öncekilerin devamı olarak, 1830 senesinden itibaren yerli iktidarın mevcut tüm kurum ve kuruluşlarında köklü değişikliğe gidilerek Müslüman halkı değişik politikalarla sindirmeye çalıştılar. Bu nedenle ayrıca 1830 yılında Çar tarafından bölgeye gönderilen senatolar Kutaysov ve Meçnikov İslam dinine karşı baskı siyasetine paralel olarak Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarını yaygınlaştırma çalıştılar (Hüseyinli, 1996, ss. 56-58).

Ruslaştırma politikası: Aslında Çarlığın işgal ettiği bölgelerde tek çatı altında toplayarak kültürel ve geleneksel çoğulculuğun yaşanmasına müsaade etmeme siyasetidir (Beyler, 2016, s. 93). Bu nedenle tarikat mensupları yerleştikleri yerlere evler ve kiliseler inşa ederek bir tür

⁷ Gence han sarayı ve şehrin duvarları yıkıldı, hanlık kaldırılarak daireye dönüştürüldü, şehrin adı I. Aleksandır'ın hanımı şerefine Yelizavetpol olarak değiştirildi. Şehre Gence ismini kullananlara karşı ceza verildi. Bkz. Eliyarlı, Azerbaycan Tarihi: Uzag Keçmişden 1870'ci İle Kadar, s. 586,

diğer insanların Ruslaşmalarını sağladılar. Çarlık tarikatları dini serbestlikle beraber verimli ve sefali bölgelere yerleştirerek bazı imtiyazlar tanıdı (Memmed Emin Resulzade, t.y., s. 496). Bu amaçla İlk olarak dini ihtiyaç nedeniyle Şamahı'daki Rus Ordu başkomutanı General N.F. Rtişşev'in 1 Ocak 1815 fermanıyla Bakı şehrinde bir Rus-Ortodoks kilisesinin gerekliliğini savundular. Ancak maddi sıkıntılar yüzünden yeni kilise yapmak yerine; erzak dükkânı gibi kullanılan cami, Ortodoks kilisesine çevrildi. Kutsal Nikolay adı verilen bu kilisenin ilk papazı Tiflis'ten gelen Ortodoks din adamı David İvanov idi (Ehedov, 1991, s. 21). Bu dönemde Ortodoks kilisesi himaye edilerek Hıristiyan inancına sahip olanlara hem siyasi hem de manevi imtiyazlar tanıdı.

Sonuç olarak, I Perto'nun sıcak denizlere inme ve ham madde bulma politik düşüncesiyle hareket eden Çar yöneticileri Güney Kafkasya'yı yer altı ve yer üstü zenginliğini sahiplenmek için işgal ettiği toplumu kolay değiştirmeyeceği düşüncesiyle önceki uygulamaları kendi haline bıraktı. Merkezi otoritenin her fırsatta Güney Kafkas'ya topraklarını istimlakine katma niyetinde idi. Bu nedenle ilk başlarda birbirlerinden bağımsız hanlıkları tek-tek kendi idaresine katarak, "Kafkasya Genel Valiliğini" kurdu. Amaç Kafkas bölgesini tek elden yönetmekti. Netice itibarıyla 1828 Türkmen çay antlaşmasıyla Kuzey Kafkasya'nın idaresine ele geçiren Çarlık, 1830 senesinden itibaren bölgede askeri, siyasi, hukuki, dini, ticari ve birçok hususta aldığı kanuni kararlarla iktidarını kabullendirmekle birlikte toplumun demografik yapısını değiştirmeye çalıştı.

2. Çarlığın Din Adamlarına Yönelik Politik Yaptırımları

2.1. Toprak Politikası

Geçmişten günümüze Azerbaycan toprağında hüküm sürmüş çeşitli devletler kendi hukuksal dayanakları esasında toprak mülkiyeti paylaşımlarıyla hanedanlıklarını korumaya çalıştılar. Yönetimlerle birlikte değişen toprak mülkiyet dağılımı bölgenin İslamlaşmasıyla toprak taksimatına vakıf anlayışı ilave edildi. Böylece vakıf toprakları sayesinde fetih memleketlerinde dinî düşünce ve ilmi çalışmalar İslam'ın medeniyet haline dönüşmesi sağlandı.

Safeviler devleti döneminde Azerbaycan toprakları - divan, sülub, feodallerin mülkü, köy icmaları - taksimatlarıyla birlikte vakıf topraklar yine bu dönemde dini müesseslere, medreselere, mescitlere ve din adamlarına bırakıldı (Memmedli & Çingizoğlu, 2013, s. 160). Satılması ve özel mülkiyete geçirilmesi kesinlikle yasak olana vakıf toprakları, ilk günde olduğu gibi hep din adamlarının denetimine ve idaresine kaldı.

Hanlıklar dönemi XVIII asrın ikinci yarısında itibaren Azerbaycan toprakları bir birlerinden bağımsız feodal hanların şahsi mülkiyetine çevrilerek divan toprakları haline dönüştürülmüştür. Umum tüm hanlıklarda topraklar - divan, halise, mülk, vakıf ve icma- olmak üzere beş kısma ayrılmıştır. Han ve ailesi hanlıklarındaki tüm topraklarda söz ve hüküm sahibiydiler (*İrevan Hanlığı*, 2010, s. 68; Memmedli & Çingizoğlu, 2013, s. 160). Mülki münasebetler, şeriat ve örf üzerine kurulan mahkemelerce yürütülürdü (Baykara, 1966, s. 12).

Tüm değişimlere rağmen zaman içerisinde Kafkas ötesi Müslüman toplumlarında ve hanlıklarda⁸ eşit şekilde gelişen ve yaygınlaşan vakıf kültürü genel itibarıyla din/dinî işlerine⁹

⁸ İrevan hanlığı bölgesinde mescitlere mahsus vakıf topraklarıyla birlikte evleri, dükkânlar, kervansaraylar, değirmenler ve yağ fabrikaları vakıf malı olarak dini idarelerin himayesindeydi. Bkz. *Kolektif, İrevan Hanlığı*, s.68

⁹ Medrese hocalarını maaş ve diğer kamusal ihtiyaçlarıyla birlikte bölgelerde yapılacak medrese, mescit ve diğer hayır işleri vakıf gelirleriyle yapıyordu.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

harcanmak üzere tahsis ediliyordu. Bilhassa Şeki, Şamahı, Kuba ve Karabağ hanlıklarında “divan” danışma kurumu yaygın ve önemli bir makamdı. Çünkü devlet idaresinde hanlardan sonra Divan meclisinde en yetkin kişi divanbeyi¹⁰ yani ruhaniler idiler.

Hanlıklarda din adamlarına özel imtiyaz sahibiydiler. Hatta onları vergilerden muaf tutularak (Leviatov, 1948, s. 36), vakıflara yapılan bağışlardan; özellikle humus, zekât ve diğer vergilerin bir kısmı şer’i hukuka göre din adamlarının geçinmesi için tahsis ediliyordu (Hüseynli, 1996, s. 130). Hatta bazı hanlıklar ruhanilere imtiyaz olarak topraklar ve köy gelirleri bağışlardı. Böylece din adamları toplumun sorunlarıyla uğraşmakla meşgul olduklarından, maddi geçimlerini bağış ve vakıf gelirleriyle hayatlarını idame ettiriyorlardı. Dini sınıftaki tüm din adamları vakıf gelirlerinden yararlanma hakkı vardı.

İdari ve siyasi yönetimde birbirlerinden bağımsız olan Hanlıklar kendilerine özgü vergi sistemi, para birimi, tartı ve ölçü anlayışı vardır. Devlet başkanı ve idari yönetim hanların elindeydi. Hanlar idari ve kişisel adalet konularında şeri ve örfi hukuka tabi olmak zorundaydılar (Baykara, 1966, s. 12) ve kendilerine iletilen sorun ve problemleri şeri hukuka göre karar verirdiler. Bu yönüyle hanlıktaki idari yapı Çarın idari yönetiminden seçiliyordu.

Türkmen çay antlaşması ile yine bir kere mevcut Hanlıkların iradesi dışında gerçekleşen toprak taksimatında çar idarecilerine serbest istimlak ve hüküm hakkı doğdu. İstilacılar farklı tarih ve aralıklarla hanlıkları ve yönetim (ali zümre, idari sınıflar) biçimlerini lağvederek ali zümredeki şahısların tüm tül/tiyul arazilerine¹¹ el koydular.

Çar idarecileri geri attım atma, görmezden gelme, asimilasyon, etnik sorunları çözer gibi davranma tutumları, özetle çok yönlü politik uygulamalarını toprak rejimi dağıtımında da yapmışlardı. Bir taraftan toplumun sorununu çözer gibi bir tutum sergiler iken diğer taraftan farkı uygulamalarla yeni yaptırımlar planlıyorlardı. Nitekim Rus göçmenlere toprak dağıtımı ve komendat zulmüne karşı yerel 1830-1837 yaşanan isyanlara karşı bey ve ağanın toprak hakları geri iade edilerek 1841 Boron P.V. Hahn’ın komendat yönetimini kaldırılarak yerine kölelik esasına dayanan “Dvoryanlık”¹² sistemi getirilme kararıyla âli din adamlarının toprakları müsadere edildi. Çok geçmeden 1844’de Çarlık Ruslaştırma politik kararlar doğrultusunda bütün Kafkasya vilayetleri tek bir askeri-sivil yönetim olan Naiplik¹³ sistemi altında birleştirdi. Böylece yeni reformlarla toprak rejiminde vilayetler “uezdler/ilçe”, mahaller yerine daha küçük “uçasteklar” yöntemine dönüştürüldü. Mevcut han sınırları dikkate alınmadan sınırlar yeniden çizildi ve yerel yöneticiler hepsi görevlerden uzaklaştırıldı. Çarlığın toprak idari şekli en son “Büyük Reform” dönemiyle yerel yönetimle ilgili 1859-60’da yeni değişimlerle “gubernator/eyalet” idari ismi altında dörde bölündü (Swietochowskis, 1988, s. 33). Yapılan reformlar halk için olmayıp, gerçekte çarın kendi menfaatini amaçlayan kanunlardı.

¹⁰ *Divanbeyi*; XIX asırda Mahal inzibati idaresinin reisi. Hanlıklar döneminde genellikle ruhanilerden belirleniyordu. Kadı görevini üstlendikleri için dini konularda İlam şeriatı kuralları doğrultusunda çözüme kavuşuyordu. Bkz. Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügati, Şerg-Qerb, c.I, Bakı 2006, s.651, Yunis Hüseynov, *Qarabağ Tarihi Menbelerde*, Şuşa Neşriyatı, Bakü 2012, s.90.

¹¹ Han tarafından ağalara, beylere, kendisine yakın olanlara ve hanlığına hizmeti dokuna kişilere bağışladığı topraklar.

¹² Dvoryan: Kölelik esasına dayanan Rus toprak ağalığıdır. Çar Azerbaycan’da kendine karşı isyanları bastırmak amacıyla uyguladığı toprak yönetim politikasıdır. Amaç Çarlık merkezinde toprak mülk sahiplerinin köylü kesimi köle gibi çalıştırma sistemidir. Çar Azerbaycan’da ağa, bey ve üst sınıflardan aldığı toprakları iade edip bu sınıfın desteğini alarak yerel sınıf farkındalığını yaratmayı düşünmüştür. Bkz. Kolonialnaya Politika Rassiyskove Tsarizma v Azerbaydjane, в 20-60-х гг. XIX в. I. 1827 – 1843, SSSR, Moskova, Leningrad, 1936. S. 280

¹³ Çarın itibar ettiği ve onun sömürge siyasetini can başla gerçekleştiren S.M. Vorontsov ilk Kafkas naibi oldu. Önceden beldelerden sorumlu olan Bakanların tüm yetkileri Naibe verildi. Buda naibe tüm askeri ve sivil gücün tevdi edilen naipler idari üst olarak imparatora bağlıydı. Bk. Azerbaycan Tarihi, IV, s.96.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Malum Çarlık Rusya bölgede hâkimiyetini korumak adına çeşitli politikalardan biri de Müslüman Türk nüfusunu azaltmak için topraklarına ele koyup, onları başka yerlere göçe zorlayarak sayıca azalmalarını sağlamaktı. Bu nedenle ilk uygulama terk edilen arazilere Rusya'dan getirilen Rus göçmenleri yerleştirmektir (Swietochowski, 1988, s. 31). Doğal olarak bu uygulamalardan divan meclisindeki din adamları¹⁴, maaf¹⁵ sınıfına dâhil ruhaniler/din adamları (Leviatov, 1948, s. 31) ve eğitim-öğretimin devamı için vakıf arazileri bu yaptırımdan etkilenmiştir. Bunun yanı sıra askeri yönetiminin güç ve yetkilerini keyfi¹⁶ kullanmaları ve kötü muameleleri halkla birlikte birçok Sünni ve Şii din adamı buraları terk ederek İran ve Osmanlıya sığınmak zorunda kaldılar. Nitekim XIX yüzyılın başlarından itibaren Çar'ın baskı politikaları karşısında dayanamayan Nakşibendî tarikat şeyh ve müritleri hicret ederek Osmanlıya sığındılar (K. Abdullayev, 2020, s. 15).

Göç politikasının en önemli nedenlerden biri Çar'ın, Azerbaycan'ın zenginliğinden uzun süreliğine faydalanmak ve kalıcılığı sağlamaktı. Dolayısıyla Rus kültürünün yaygınlaşması elzemdi. Çar ilk yıllarında itibaren izlediği Ruslaştırma politikasını ikiye ayırabiliriz. İlki Rusya'dan iskân için getirdiği aileler, ikincisi ise Rusya'nın değişik memleketlerinde kendine muhalif ve bidatçı dini tarikatlar veya cemaatlerdi.¹⁷ Koloni şeklinde Müslüman arazilerine yerleşmeler halkın tepki ve -1830 Car-Balaken/Zakatala, 1831Talış Lenkaran, 1837 Kuba, 1838 Şeki ve Şuşa- isyanlarıyla karşılaştılar. Bunun için hâkimiyet yetkilileri bölgenin Hıristiyanlaşması için kiliselerin sayılarını artırdılar. Hatta bu hal öyle durum almıştı ki Müslümanların kapatılan camileri kiliseye çevriliyordu (Babaşlı, 2007, s. 48; Caferoğlu, 1940, s. 11; Yunusov, 2004, s. 91). Uğranılan haksızlıklara ve mağduriyetlere karşı din adamları ve toplumun manevi liderleri çoğu zaman isyanlara teşvik ve önderlik ederlerdi. Özellikle 1830-1832, 1834 ve 1837 yıllarında arasında Azerbaycan'da cereyan eden isyan harekâtı Sünni nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, doğrudan müritler veya onların etkisiyle olmuştur (Sümbül, 1990, s. 11; Swietochowski, 1988, s. 27). Daha sonra şeyh Şamil müritlerini Kafkas'ın farklı yerine göndererek 1840 ve 1844'de kadı ve ahundların yönettiği (Sünni ve Şii) cemaatlerin desteğiyle yönetime karşı isyan başlattı (Yunusov, 2004, s. 95). Çarın ağır vergileriyle sömürülen insanlar topraklarına istihkâm edilen göçmenlere vermek istemiyordular.

Özellikle iskân siyaseti sonucunda yerli halk elindeki geniş toprakları kaybetmekle beraber hükümetin yabancıları desteklemesinden de rahatsız oluyordular (Caferoğlu, 1932, s. 22). Başlangıçta sivil iskân yerleri olarak şehir merkezleri seçilirken sonraki zamanda şehir merkezleri yerine geniş toprakları olan köyleri tercih etmeye başladılar. Hükümet yetkilileri iskan sırasında karşısına çıkan engelleri acımadan yok etmekten çekinmiyordu. Hatta yerli halkı yerlerinden sürmek için evlerini bile yakıp yıkıyordular (Ezizov, 1997, ss. 37-38). Yaptıkları işkencelerin savaş ve isyana dönüşmemesi için de Müslümanları Hıristiyanlığa geçmeleri için "Celbetme" siyasetine başvuruyordular. Çar hükümetinin kitle iskân siyaseti 1890'a kadar

¹⁴ Hanlar idari ve kişisel adalet konularında şeri ve örfi hukuka tabi olmak zorundaydılar ve kendilerine iletilen sorun ve problemleri şeri hukuka göre karar verirdiler. Bkz. Baykara, Azerbaycan'da Yenileşme ., s.12

¹⁵"Maaf" anlayışı hanlıklar döneminde daha geniş yayıldı. Bizzat hanlar tarafından hususi imtiyazlara sahip olan bu şahıslar bütün vergi ve mükellefiyetlerden azat edilirdi. Maafın verilme sebebi han karşısında özel hizmetlerinden ötürü bir ödül şekli idi. Bkz. Azerbaycan Tarihi, c. III, Elm, Bakı 2007, s. 404

¹⁶Senatör E.İ. Meçnikov ve P.İ. Kutaisov, 1834 Trankafkasya yaptıkları bir teftiş gezi sonrasında şöyle yazıyordu: Yüzbinlerce insanın hakları, şeref ve mülkiyetleri kumandanın arzusuna bağlıdır. Ayrıca aynı raporda yöneticilerin görevlerini kötüye kullandıkları belirtiliyor ve kumandanların kanunları izlemek yerine ihlal ettiğini yazıyordu. Bir başka raporda ise "Müslüman vilayetlerine gelince burada idare edenlerin zulmü ile idare olunanların mazlumluğu düşünülmesi mümkün olmayan geçi bir dereceyi bulmuştur. Bkz. Tadeusz, *Müslüman Cemaatten*.,s. 30, Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975, s. 32

¹⁷ Malakanlar, Subbotnikler, Raskolnikler, Skopçular ve Baptistler. Bkz. Ehadov, *Azerbaycan'da Din*, s. 56-57

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

devam etti. Hükümetin bu uygulaması dini (Müslüman–Hıristiyan) ayrılık tohumu serpen siyaseti ile Rus karşıtı hisleri ateşliyordu (Swietochowskis, 1988, ss. 34-35).

İsyanlar çok şiddetli bir şekilde bastırılarak öncülük ettiği tespit edilen din adamları ya çeşitli cezayı müeyyideler uygulanır ya da idam edilirdiler (Babaşlı, 2007, s. 219). Bütün bu olaylardan sonra din adamlarının gücünü fark eden Çarlık, din adamları üzerindeki kontrolleri sıklaştırarak baskıcı yaptırımlarla gözetim altında tutmaya çalıştılar. Ancak din adamları toplumu kitleler halinde peşinden çeke bilen ve ayrıca topluma manevi duygularına öğreten kişiler olduğundan çar yönetimi dindarları karşılarında değil yanlarına çekmeye çalıştılar.

Bu süreçte valiler bir taraftan sömürgeci politikasını devam ettirirken diğer taraftan yanlarına çektikleri din adamlarıyla Kafkasya ve diğer memleketlerde kendi siyasetlerini legalleştirmeye çalıştılar. Nitekim 13 Ekim 1828'de Tebriz'e dahil olan çar birlikleri halkın ve şehir garnizonun karşı koymasıyla karşılaşmamak için Azerbaycan'da geniş nüfuza sahip müçtehit Ağa Mir Fettah Tebatabai'nin desteğini alarak şehre dahil olan Rus birliklerini sevinçle karşıladılar (Yunusov, 2004, s. 89). Gerçekte Çar Ufa'da Müslüman din adamlarının faaliyetlerini istediği gibi yönetmek için kurduğu Ruhani İdare yöntem şeklini Azerbaycan'da da kurmayı planlıyordu (Ehedov, 1991, s. 57). Bu nedenle Çarlık Kanuni esaslara temellendirmeden 1823'de şeyhülislamlık müessesesini 1832'de (Yunusov, 2004, s. 92-94) ise Müftülük müesseselerini tahsis ederek her iki cenahtaki din adamların desteğini almaya çalıştılar.

Aksi takdirde savaş ve isyanlar Çar'ın asıl politikasından uzaklaşmasına ve iktidara karşı husumeti körüklemesiyle neticeleniyordu. Bu nedenle kendilerine destekleyen, Çar'a sadık ve onun isteğini topluma ulaştıran din adamlarına ödülleri, hediyeler, maaş, askeri rütbeler, madalyonlar, topraklar ve köylerin gelirlerini tahsis ederek kendilerine sadık çevre kurmaya çalıştı. Böylece bir zamanlar kendi din adamlarını seçme hukukuna malik olan Müslüman tebaa, artık din adamlarını seçme hakkından mahrum edildi. Bakihanov ise çarlığın ruhanilere karşı bu tür davranışlarını asıl amacı sömürge siyasetinde ruhanileri kullandığını, faaliyetlerini yönlendirmeye çalıştığını söylemektedir (Ehedov, 1967, s. 56).

Hanlıklar döneminde toprak mülkiyetlerinin yarısı neredeyse vakıf arazileriydi (M. Abdullayev, 2005, s. 44). Vakıf mülkiyeti/emlakı ve vakıf toprakları dini idarelerin esas gelir ve geçim membaidi. Vakıfların yönetim esaslarını belirleyen Kafkasya Genel Valisi, menkul ve gayrimenkul tüm vakıf mallarını idare ve yönetimini Ruhani İdarenin sorumluluğuna bıraktı. Ancak gelir ve giderler Kafkas Genel Valisi tarafında kontrol ediliyordu. Ayrıca genel valilik vakıfların ve dini bağışların tasarrufu ve kontrolü ile ilgili kuralları belirleme yetkisine sahipti. Yapılan tüm faaliyetler Kafkas Genel Valisinin (*Kont Vorontsov Daşkov 1837-1916*) onayı ile gerçekleşmekteydi (*Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XLVII, D.50680*, 1872, ss. 383-385). Yasaya göre vakıf Emlakları ve diğer bağışların tasarruf hakkı Ruhani İdareye verilmesine rağmen, yurtdışına vakıf mülkünden destek gönderilmesi kesinlikle yasaktı ve suç sayılmaktaydı. Ruhani idareye ait her tür eşya veya gayrimenkuller Genel valilik tarafından satılabilirdi (Hasanov, 2007, s. 27). Harcamalarla ilgili Kafkasya Genel valiliğine rapor verilmesi şarttı. Dolayısıyla genel valilik vakıf harcamalarında keyfi davranıyor/davranabilmekteydi. Örneğin 1909'da Azerice öğretmenlerin eğitilmesi için okul eksiklerinin giderilmesi için vakfın tahsis edeceği 900 rubleyi Bakü şehir meclisinin izin vermemesi okulun kapanmasıyla neticelenmiştir.

Yasalardan ve uygulamalardan anlaşılacağı üzere vakıf ve dini bağışlar sadece kâğıt üzerinde resmi Ruhani İdarenin adına ait idi. Hükümet tarafından vakıflar zapt edildi (Baykara, 1975, s. 138). Nitekim yasadaki denetim yetkisi genel valilikte olması aslında Ruhani İdarenin yetki ve yönetim gücünü kısıtlanmasına ve dini liderleri (dini seçkinleri) kontrol altında tutma ve çarlığın kendi yaraları doğrultusunda kanalize etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Japon savaşının kaybı ve ekonomik buhranlar nedeniyle patlak veren grevlerin Müslüman toplumlara sıçramaması için Çar II. Nikola Kafkas Ötesi Müslümanların taleplerine karşı yumuşama ve kabullenme politikasını takip etti. Bu nedenle 18 Şubat 1905 talimatı Kafkas Müslümanlarını Duma'da söz hakkı tanıyıp onların taleplerini dinlemeyi bile kabul ettiler. Bundan sonra çarın çifte politikasında rahatsız olan Müslüman halkın isteği dinlenir oldu. Özellikle I. Dünya savaşı sırasında Hükümetin Kızılhaç'a yardım yapıldığı gibi Hilal-i Ahmer'e (Kızılay) yardım toplamasına izin vermek mecburiyetinde kaldılar (Babaşlı, 2007, s. 220). Çar hükümeti 1905 Japon savaşı sonrası dini ve siyasi uygulamalarda Müslüman tebaanın iç isyanlarla kendini zayıflatılma endişesi karşısında temkinli tutumlar sergileyerek ötüştürme, kabullenme ve görmezden gelme gibi politik oyunlarla Müslüman tebaayı kazanmaya çalıştılar.

I. Duma'da sunulmak üzere Azerbaycan aydınları¹⁸ tarafından 15. Maddelik bir rapor hazırlandı. Maddeler arasında kültür, sanat, eğitim, iktisat, hukuk ve özellikle din başlıklı talepler arasında vakıf emlakı ile ilgili -Vakıf ve dini adamları halkın umumi ses vermesiyle seçilmeli, gasp edilen vakıflar geri verilmeli, Hayriye cemiyetleri kurulmalı, dini vergilerin dindarların toplaya bilme imkânı sağlanmalı ve Müslümanlara da Ruslara tanınan haklar tanınmalıdır (İlgar, 1990, ss. 57-60) - başlıkları altında Ali Merdan bey Topçubaşov I. Duma'da meclise sundu. Duma'daki Rus liberallerin Müslüman halkın isteklerini görmezden gelerek dini konulardaki talepleriyle pek de ilgilenmediler. Çünkü Duma'ya sunulan dini taleplerin neredeyse hiçbiri gerçekleştirilmedi.

Yeni yasaya göre Kafkas Genel Valiliği vakıf gelirlerini ve mülklerini denetim bahanesiyle zapt ederek Müslüman halkın ihtiyacına harcanmasına müsaade etmeyerek istedikleri gibi kullandılar. Durumdan rahatsız olan Müslüman halkın şikayeti karşısında çaresiz kalan merkezi idare daha fazla isyanların olmaması ve ayaklanmaları sakinleştirmek mecburiyet karşısında Kafkas Ötesi Müslümanlara Duma'da taleplerini sunması için imtiyazlar verdi. Hükümete inanarak maddeler halinde sunulan talepler cevapsız kaldı.

Hatta 1905 yılında Müslüman ve Gürcü cemiyetlerinin Hayır kurumları açma teşebbüsleri sonucunda Müslüman cemiyet ret cevap alırken, sayıca az olan Gürcü cemiyetinin isteği onaylandı (Süleymanlı, 2011, s. 90). Gerçekte bu gibi davranışlar Çar idarecilerinin tarafgirliğinin göstergesi idi. Yani merkezi liberal bürokratlar Müslüman cemiyetlerin isteklerini cevapsız bırakarak faaliyetlerine izin vermiyordu. İzin alınan çalışmalar ise çok geçmeden İslamcı ve Pantürkizm ithamlarıyla kapatılıyordu. Hatta dini konulardaki taleplerin birçoğuna tam tersi ile uygulanıyordu. Böylece Kafkas Genel Valiliği Ruhani İdarenin yönetiminde olan vakıfların gelirlerini 1917 yılına kadar kendi istekleri ve amaçları doğrultusunda zengin ailelerin ihtiyaçlarına kullanmaya devam ettiler.

Sonuç olarak, din adamlarının hanlıklar dönemindeki özerklik hakları ve cemiyet arasındaki saygınlığı kaybettirilmeye çalışıldı. Çünkü din adamlarının hem hanlık hem de çarlık döneminde Azerbaycan toplumunda sosyal, ekonomik, idari, hukuki, eğitim vb. başka alanlarda sözü dinlenirdi. Bu yönüyle cemiyette hanlardan daha fazla nüfuza sahiptiler. Nitekim edilen haksızlıklara ve zulümlere karşı dini liderler başkanlığında cereyan eden karşı koymalar çarı çaresizliğe sürüklüyordu. Çarlık bu yönüyle dini liderlere muhalif değil yanlarına almayı tercih ettiler. Özetle seçkinleri kendi yanlarına çekme politikasını uygulamaya başladılar. Böylece halk tarafından kendilerine tevcih edilen suçları örtbas etmek için kendilerine sadık olduğu tasdiklenen ve toplum tarafından sevilen din görevlileri veya hatırı tutulan dini liderleri politik çıkarları doğrultusunda desteklerini almaya çalıştılar.

¹⁸ 5 Mart 1905 yılında ünlü iş adamı H.Z. Tağıyev'in (1838-1924) evinde toplanarak, " Kafkasya'da vakti gelmiş ıslahatların geçirilmesi" başlığı altında dönemin aydınlarından oluşan halkın manevi ve zaruri ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 15 Maddeden oluşan bir dilekçe mektup yazıp Çarın delege heyetine göndermeye karar verdiler.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

En son 5 Nisan 1872 yasayla Ruhani idarenin resmi olarak kurulmasıyla vakıf Emlaklarına karşı uygulamalar farklı bir boyuta taşındı. Yine yasalar çerçevesinde din adamlarına birçok görevler vererek halk arasında yaşanan sorunları kendilerine rapor etmelerini istendi. Maaşlı din adamları halk arasında pek de sevilmedi. Uzun yıllardır devam eden dindarların denetimdeki vakıf menkul ve gayrimenkul gelirler Çarın toprak reformlarıyla yavaş yavaş dindar sınıfın elinden alındı. Ayrıca yeni yasayla resmileşen Ruhani idare ve görevlileri Kafkas Genel Valiliğin bölgede her türlü dini konulardan sorumlu muhatabı olup, çara zararlı olarak gördükleri Müslüman talimlerine mani olmaları istendi. Resmiyette vakıf mallarının idareciliği Ruhani İdareye verilmesi sadece görselde yani kâğıt üzerindeydi. Denetleme yetkisini elinde bulunduran Kafkas genel Valiliği keyfi tutumlarıyla birlikte bir zamanlar satması ve sahiplenmesi yasak olan vakıf Emlaklarını satılığa bile çıkarabilmekteydi (Hüseyinli, 1996, s. 109; Yunusov, 2004, s. 85).

2.4. Din Adamlarına Karşı Uygulanan Politika

Azerbaycan tarihini incelediğimizde XVII asın sonları ve XVIII asrın başlarında hanlar kendi dinî ve idari işlerinde Şeyhülislamın ve müftü isimlerini kullanıyordu. Hanlıklarda Şeyhülislamın adının müftü adından daha az kullanılmasının sebebi hanlıklardaki idari yapıyla ilgilidir. Üst dini görevlerini atayan han, şeyhülislamlık görevine müçtehit, ahund veya kadıyı tayin ederdi (Gurbanov, 2001, s. 22). Bu nedenle hanlıklarda müftülük makamı yerine şeyhülislamlık daha yaygındı. Üst dini rehberi bulunmayan -Şirvan ve Şeki - hanlıklarında ise han kendisi bu görevi üstlenirdi.

Hanlıklar zamanında din adamları içerisinde hanlarla yakınlığı sebebiyle kadılar önemli yere sahip idiler. Ahalisi Şia olan hanlıkların ruhani lideri şeyhülislam iken ahalisi Sünni hanlıkların ruhani lideri kadı ya da müftü olurdu.

Çoğu zaman Hanlığın baş kadısı aynı zamanda şeyhülislam olarak görev yapıyordu. (Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, 1987, s. 490; Hüseyinli, 1996, ss. 159-160). Genellikle din adamları, ahund ve efendiler dini ritüelleri, tedbirleri ve en önemlisi de törenlerde, bayramlarda Kur'an-i Kerim'i tatbik etmekle sorumlu şahıslar idiler (Hüseyinli, 1996, s. 5). Bu dönemde din adamları dini/ruhani zabıtalık görevi altında "emr-i bi'l maruf" görevini üstlenirdiler. Özellikle bu şahısların görevi "emr'i bil maruf" felsefesi altında dini hükümleri toplumun günlük yaşantılarına ve ahlaklarına ne kadar yansıdığını kontrol etmekte (Bakıhanov, 2010, s. 136). Bu görev İslam tarihinde muhtesiptik¹⁹ kurumuyla aynı görevi üstlenmeleri bakımından eşdeğerdir.

Şeri hukuk uygulamasında/uygulanmasında tüm hanlıklar aynı fikirdeydiler.²⁰ Bu düşünce tarzının benimsenmesi veya bu hukukun uygulanması aslında eskiden ortak yaşam anlayışından kaynaklanıyordu. Tüm hanlıkların temel inançları İslam olmasına rağmen kendi arazilerinde yaşayan ehli kitap toplumuna da kendi dini inançlarını yaşamada ve yaşatmada serbest idiler. Kurulan şeri mahkemelerinde her kim hangi dini inanca mensupsa o şahıs kendi dini inancına göre sorgulanırdı (Hüseyinli, 1996, s. 11). Hanlıklar yok olana kadar toplumsal hayatlarında üç (Yahudi, Hristiyan ve Müslüman) din mensuplarıyla iç-içe sulh içerisinde barışçıl bir hayat anlayışını destekleyen ve yaşatan devletçikler olmuşlardı.

Hanlıklar iktidarlıklarının korunması ve bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmemek için kesinlikle mezhep çatışmasına girmemişlerdir. Hanlıklar döneminde ruhani sınıfın kendi için sınıflara ayrıldığı ve kendi aralarında seciyeli özelliklerle birlikte buldukları toplumlarda

¹⁹ Muhtesip/lik, İslam dinindeki *emr-i bi'l-maruf ani'l-münker* ilkesinden hareketle Hz. Peygamber zamanında ortaya çıkan ve Hz. Ömer devrinde tam teşekkülü bir kurum olmuştur. Bkz. Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi*, İstanbul 1987, s. 34.

²⁰ Şeri ve Örfi hukuka karşı gelen han görevinden ve makamından tebaaları tarafından azıl edilirdi.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

neredeyse geniş siyasi, sosyal, ilmi ve birçok konularda söz ve mevki sahibi oldukları bir gerçektir.

Resul Hüseyinli, Azerbaycan'da XVII sonu ve XIX başlarında mevcut ruhani zümrenin toplumdaki görevlerini şöyle sıralamış; “1. Bütün ruhaniler vergi mükellefiyetinden azat idiler, 2. Sosyal mensubiyete bağlı olmayarak herkes bu zümreye dahil olabilirdi. 3. Mahkeme işlerin hepsi ruhanilerin elinde toplanmıştır. 4. İlm ve tahsille de yalnız ruhaniler meşgul olurdular. 5. Devlet yönetiminde söz sahibiydiler, 6. Humus, zekât, sadaka, vb. başka vergileri toplayıp ve kullanırdılar. 7. Muhtar idareciliğe malik idiler. 8. Çoğu zaman ruhani rütbelere ve vazifelere irsen geçerdi (Hüseyinli, 1996, s. 6). Birçok Rus yazar ruhani sınıfları ali ve orta olmak üzere tasnif ederek ayırıp, onların da hanlık dönemi feodal sınıflardan kabul etmişlerdi (Hüseyinli, 1996, ss. 12-17).

Dini işlerden sorumlu ancak Efendi, ahundlardan derece olarak aşağıda olan dini zümre mollalardı (*Azerbaycan Dilini İzahlı Lügati*, 2006, s. 382). Dini görevlilerinden sayıca fazla olan mollaların en başlıca vazifeleri halkla iç-içe olup dini törenleri yönetmektir. Ayrıca Molla ismini alabilmek için Kur'an-ı okumak ve yazmayı bilmek yeterli idi. Bununla beraber defin merasimleri yapar, dini okullarda ders verir ve bazen de kadı görevini üstlenirdiler. Mollalar özellikle karma görev yapan camilerde Sünni ve Şia cemaatına namaz kıldırma yetkisine sahip kişi idi (Bünyadov, 2007, s. 36). Görüldüğü üzere mollalar kendi çevrelerinde en etkin dini zümre olduğu anlaşılmaktadır. Toplumda birçok dini ritüeller onlar vasıtasıyla gerçekleşiyordu.

Anlaşıldığı üzere hanlıklar her ne kadar kendi aralarında feodal bir yapıya sahip olmalarına bakmayarak kendi içlerinde düzenli eğitim-öğretim kurumları, hukuki yapıları ve birçok sosyal-içtimai faaliyetler daima din adamlarının sorumlulukları ve denetimleri sayesinde gerçekleşiyordu. Özetle din adamları ya da dini eğitim almış -medrese mezunu- kişiler hanlıklar döneminde sosyal hayatın tüm kademlerinde topluma hizmetle görevliydi. Nitekim askeri tarihçi yazar N. Dubrovin ruhanilerin toplumdaki etki ve gücünü açıklarken, “onların geniş nüfuza malik oldukları için hanların ruhanilere hesap verdiklerini, hatta onların imtiyazlarına dokunma cüret etmediğini belirtmiştir (Nikolay Fedoroviç Dubrovin, 1871, ss. 388-389; Hüseyinli, 1996, s. 16).

Türkmençay antlaşmasıyla Çar, yani 1828 den itibaren hanlıkları -yerel yönetimleri-kademeli olarak lağv ederek, aleni şekilde müstemleke politika çıkarları doğrultusunda siyasi, iktisadi ve eğitim konularında yeni yasalar ve kararlar çıkararak yerel demografiyi kendi lehine çevirmeye çalıştı. Feodal hanlıkları müstemlekesine katan çarlık, kendi ideolojisini Müslüman toplumlara aktarırken ruhani sınıfın tepki ve ayaklanmalara öncülük etmeleri ciddi sorunlara neden oluyordu. Bu nedenle toplumda geniş nüfuza sahip din adamları her zaman çarın müstemleke siyaseti karşısında ve onun aleyhine mücadeleler de daima ön saflarda olması Çarın ideolojik çıkarlarına ciddi sorun oluşturuyordu. Çünkü cemiyette bilgili ve ilim sahibi sınıfını teşkil eden Müslüman din adamları/ruhaniler idi.

Din adamlarına yönelik ilk sindirme, yasaklama, bağımlı hale getirme ve sınırlandırma politikası General Sisinov'un 1805 de “Yelizavetpol dairesi Müslümanlar ruhanileri” hakkında alınan kararlarla birlikte, (Hüseyinli, 1996, ss. 84-85) ikinci müdahale -yeni yaptırımlar- 1816 yılında Kafkas Rus Ordusunu kumandanı olan General A.P.Yermolov tarafından gerçekleştirildi. O 1822 yılında Tiflis ahundu Tanrıverdi'nin evini denetledikleri zamanı İran müçtehidini tarafından imzalanmış şahadet evrakını bulması sebebiyle onu İran'a kovmuştur. Aslında Yermolov bu tutum ve davranışıyla Çarın yasal olarak “kendi Şeyhülislamını” seçmesini istemesiydi. Artık Çarlık kendi istediğini din işlerin başına geçirerek kendi belirlediği kanunlara göre din adamlarını seçmek ve ya atamak niyetinde idi. Bu nedenle 1823 de resmi olarak Kafkas'ın Şeyhülislam vazifesi tahsis edilerek, göreve Azerbaycan asıllı Tiflis ahundu Muhammed Ali Hüseyinzade göreve getirildi. Ve bundan sonra yeni göreve atanacak din

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

görevlileri Çar'ın belirlediği kanunlar çerçevesinde şeyhülislamdan şahadetname alma şartı konuldu (Yunusov, 2004, s. 86).

Çevre bölgelerde Şialar tarafından Hüseyinzade'nin bir Şeyhülislam gibi tanınmaması, İran'ın Çar karşısında mağlubiyeti, 1828 de Muhammed el-Yaraqi'nin Çeçenistan ve Dağıstan da "gazi Molla" namıyla ün kazanması ve hâkim yönetime tehdit olarak görülmesi neticesinde General Rozen'in teklifi üzere 1823 de Sünni Müslümanların denetimi için "müftülük" makamı tesis edildi. İdarenin başına kazan tatarlarından olan Tacutdin Mustafin Efendi getirildi (Ehedov, 1991, s. 60; Yunusov, 2004, ss. 91-96).

İsyanlarda dini faktör çok mühim rolü üstleniyordu. Hanlıklar döneminde uzun yıllar devam eden Sünni-Şia çatışmaları neredeyse durmuş durumdaydı. Ancak 1832'de müftülüğün tahsisıyla birlikte merkezi Tiflis'te bulunan Kafkas Müslümanları idaresi altında şeyhülislam Şia kesimine ve müftü ise Sünni kesime dini konularda rehberlik edecek şekilde ikiye bölündü. Böylece yıllardır bağımsız olan ve halk tarafından atanan din adamları bu idarelerin tesisiyle birlikte, yeni göreve atanacak kişileri Kafkas valisinin belirttiği şartları taşıyanlar göreve atanacaktı.

Bunun ötesinde Kafkasya'daki Şii ve Şii mescitlerini İran'daki dini mescitlerden ve manevi bağlarını koparacaktı (Ehedov, 1991, s. 53). Ayrıca tahsis edilen Müslüman idaresi (müftü, şeyhülislam ve kendilerinin göreve atadıkları diğer din görevlileri) vasıtasıyla Kafkasya'da Çarın müstemleke siyasetine karşı olan din adamlarını ve Şeyh Şamil harekâtı Müridizm ve Nakşibendilik gibi İslami hareketlerin Kafkasya'da din adamlarının aleyhine kullanmaya çalıştılar. Hatta Zakafkasya Sünni ve Şia din adamlarının idare edilmesine yönelik düzenlenen özel nizamnameyle din adamlarını -Şeyhülislamları, müftüleri, kadıları, ahundları, imam hatipleri, efendileri, mollalar ve müezzinleri- din aleyhine halkın zihnini hurafelerle doldurmalarını, vaazlarında Çar idaresini övmelerini ve Çar'a itaat etmelerini davet ediyordular (Ehedov, 1991, s. 54; Hüseyinli, 1996, s. 86). Kısacası din adamları görevde buldukları süreçte dini sorumluluklarıyla birlikte hakim idarenin kanun ve talimatlarını uygulamakla mesul idiler.

Çar usulü-idaresi tarafından yönetilen Kafkas Müslümanlar idaresi gerçekte birbirlerinden bağımsız idareler idiler. Böylece bu uygulamayla uzun süredir Şia ve Sünni cemaatleri arasındaki barışın ve birlikteliğin yeniden ayrılması ile neticelendi. Çar idarecileri bazen kasıtlı kararlarla Şia ve Sünni cemaatleri arasında çatışmayı ateşliyordular. Örneğin Yermolov şeriat mahkemelerin kadıların rehberliğinin vermesi ve kadıların kararları her iki cemaat için geçerli olması Şia ve Sünni cemaat arasında açılmasına neden olmuştur. Çünkü Kuba ve diğer hanlıklarda şeriat mahkemeleri Şia mahkemeleri vardı ve Sünni kadı onların işlerine müdahil olmuyordu (Hüseyinli, 1996, s. 90).

Özellikle genel valiler ve E.İ. Meçnikov, P.İ. Kutaisov müfettişlerin bölge hakkında üst makamlara sundukları raporlar merkezi idarenin işgal edilen yerlerde uygulanacak politikanın yapısını belirleyici güce sahipti. Nitekim bu raporlar doğrultusunda eğitim, arazi taksimi, hukuk, yeni idari yapılar vb. birçok alanda takip edilen değişik ve düzensiz politik kararlar almaya iten nedenlerdi (Merdanov, 2011, s. 42). Böylece hâkim iktidar eğitim, ekonomik, idari ve birçok yeni düzenlemelerde ki karmaşık siyasi politik uygulamalarını, aynen din adamlarına karşı da kullanıyorlardı.

Nitekim Ruslaştırma düşüncesiyle Çarın Azerbaycan'da uyguladığı çok boyutlu politikadan bir diğeri halkın dinî faaliyet ve duygularını biçimlendiren seçkin ulema, molla ve efendileri kısacası seçkin din adamlarını kendi yönetiminde memur (Mehmet Emin Resulzade, 1990, ss. 20-21) vazifelerine atayarak ya kendi hizmetkârı yapmak ya da toplumdaki yetkilerini/güçlerini gözetimi altında tutarak toplumdaki otoriterlerini denetlemeye çalışmaktı.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Bu nedenle Çar yetkilileri dindarlara yönelik kontrol amaçlı izledikleri politikalar istimlak ettikleri Müslüman topluma göre farklılık göstermekteydi. Örneğin Ufa, Kırım ve Güney Azerbaycan'da kurulan Dini İdarelerin kuruluş sürecini etkileyen etmenler ve uygulamalar değişik ve farklı idi. Azerbaycan'daki Dini İdare yönetim şekli diğer bölgelere farklı olarak daha ciddi ve düzenli kanuni temellerle yönetildi.

Özetle işgalci idari yapı din adamlarının cemiyettin ahlaki meselelere ve yaşayış alanına ciddi tesir gösterebilen, toplumda geniş siyasi ve sosyal nüfus ve gücünün farkında olduğundan onların kimliklerinden yararlanmayı tercih ettiler. Ayrıca izledikleri siyasi çıkar çarın ideolojilerine hizmet etmesi amaçlandığından ötürü yandaş edindikleri seçkin din adamlarında aranacak ilk şart/şartlar Çar'a sadık kalacak kişilerin tercihi öncelikli idi. İktidarın bölgede uzun süreliğine devamı ancak yerel güçlerin hem desteğini almayı hem de onları yanlarında barındırmak zaruretindeydi. Tüm bunlar Merkezi hükümetin ideolojisine hizmet etmek zorundaydı. Nitekim kendilerine karşı gelen, görevlerini gerektiği gibi yapmayan ve ya sunulan teklifleri kabul edilemeyen din adamları değişik berhanelerle ya gözetim altında tutulur ya Sibiryaya sürgün edilir, ya tüm malla varlığına el konularak satılır, ya da yakınlarından biri Çarın yanına hizmetkâr olarak gönderilirdi. Böylece korku ve endişe içerisinde olan din adamlarının toplumdaki dini ilim ve irşat faaliyetleri kısıtlanıyordu. Örneğin, Hasan Alkadârî Dağıstan'da âlim bir zat idi. İlim ve irşat işleriyle iştigaline engel olmak için Çar yönetimi çeşitli yaptırımlarla engel olmaya çalıştı. İlk başta Güney Tabasaran bölgesinde Poruçik (en aşağı askeri rütbe) ile çalıştırarak daha sonra Sibiryaya sürgün edildi. Sürekli takip ve gözetim altında tutulan Hasan Alkadârînin bir oğlu (Ebu Müslim), Çar'a sadakat bahanesiyle Çar III. Aleksandr'ın hizmetine gönderildi. Böylece Alkadârîn hâkim idareye karşı daha mesafeli olması ve eserlerinde hükümeti açık olarak hedef almamış olması bunun bir göstergesidir (K. Abdullayev, 2017, s. 123).

Böylece ilk günlerden beri haksızlıklara karşı din adamlarının öncülüğünde toplanan ve "mukaddes muharebeye" çağırılmaların önü kesilerek, bu sefer tam ters bir politika ile seçkin din adamlarını desteği ve gücü Çar'ın lehine kullanılarak onun ideolojilerini hizmet edecekti.

İkinci olarak, Çar idaresine sadık din adamları yetiştirmek için din adamlarının eskiden sahip oldukları hak ve imtiyazları ellerinden alarak halk arasındaki itibarlarını zayıflatarak katı çizgiler koyup onların hak ve yetkilerini kendilerince aza indiren pragmatik kararlar aldılar (Hüseynli, 1996, s. 45; Yunusov, 2004, s. 85). Aldıkları kararlarla aşamalı olarak dindarların yetkilerini azaltıp kendi saflarında yer almaları sağlayacaklardı. Nitekim bu nedenle 1840 da yeni yasal değişime gidildi. Bu yasayla Şeriat mahkemelerine sadece aile içi meselelerde ve miras konularında başvurulabilirdi (Hüseynli, 1996, s. 60). Böylece merkezi hükümetin din karşıtı amacıyla insanları dinden küstürmek için şeriat mahkemelerine ve din görevlerine ehil olmayan, bilgisiz ve yolsuzluğa meyilli insanları getirdiler. Bu adamların keyfi davranışları Müslüman tebaayı rahatsız etti.

Uygulanan politikalardan bir diğeri, Çar hükümeti yerli ahaliden Rus dili ve Doğu dilini bilen ve kendilerine sadık ruhani şahısların gerekliliğinin zorunluğu nedeniyle 1847 yılında Tiflis'te Ali (Şii), 1849 yılında ise Ömer (Sünni) mekteplerini açtılar (Ahmedov, 2010, s. 20). Amaç toplumda kendilerini istemeyen ve eleştiren din adamlarına karşı gerektiğinde kendilerini koruyacak ve savunacak yeni insanların yetişmesini sağlamaktı.

Savaşın ilk günlerinden itibaren Müslümanlara ait ibadet mekânlarına yönelik sindirici politika takip edilerek, mescitler ya yakıldı, ya yıkıldı ya da kilse yapılması için Hristiyan tebaaya teslim edildi. Hatta Gence hanlığının Rusya'ya mağlup olmasını daha da abartılı bir şekilde belirtmek için P. D. Sisianov Gence'deki camilerden birini Ortodoks kilisesine çevirdi (Hüseynli, 1996, s. 109; Yunusov, 2004, s. 85). Daha sonra İrevan'ın işgalini ebedileştirmek için 1582 yılında Osmanlılar tarafından inşa edilen Cuma Mescidini İ. F.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Paskeviçin'in emri ile Ortodoks kilisesine çevrildi (Swietochovski, 2000, ss. 42-43) . Bu ve buna benzer olaylardan bıkan Müslüman halk birçok memleketin şehir ve kasabalarında Sovyet ordusuna karşı isyan ederek savaşlar çıkarttılar. 1826 yılında General, Çar'a yazdığı mektupta ülkede çıkan isyanların sebebini "Müslümanların bize karşı umumi isyanı yalnız dine göre başlamıştır" şeklindeki ifadesidir (Heyet, 2010, ss. 64-65-82; Yunusov, 2004, s. 88). Hristiyan düşüncesine sahip çar emperyalizmi ve yandaşların aldıkları tüm kararlar aslında İslam dünyası ve Türk âlemine karşı düşünceler idi (Mehmet Emin Resulzade, 1990, s. 22).

Muhtemelen 1888-1898 yıllarında Kafkasya'da çarlık döneminde inşa edilmiş en büyük ve muhteşem kilise Bakü'deki Aleksandr Nevski Rus Ortodoks Kilisesidir. Bu kilise Moskova'daki ünlü Vasili Blajenni kilisesinin benzeridir. Kilisenin beş kubbesinin hepsinin altın suyuna çekilmesinden dolayı aynı zaman da Altın Kilise diye anılırdı. Rus mimarisinin numunelerinden olan bu kilise 1937'de yıktırılmıştır (Ehedov, 1991, s. 22). Bakı'da meşhur Aleksandr Nevski ve Kutsal Nikolay kiliselerinden başka mahalli kiliseler de mevcuttur. Bakı'nın Nikolayev Rus mahallesinde Aleksandır Nevski kilisesi karşısına Müslüman Azerilerin cuma mescidi yapma isteği Ortodoks keşişlerinin Rusya Sinoduna şikâyet bildirimleri üzerine reddedilmiştir. Reddedilmenin başlıca sebebi Rus mahallesinde Cuma mescidinin yapılması Aleksandır Nevs kilisesini gölgede bırakarak halkın yeniden milli-manevi duygularının canlanmasına ve kabarmasına yardım edeceği söylentisi idi (Heyet, 2010, s. 142). Böylece durmadan sayıları çoğaltılan Hristiyan dini merkezler (kilise, ibadet evleri, manastırlar) Hristiyan akidesinin yaygınlaşmasını sağlarken bir taraftan Müslümanların elinden alınan mescitlerin ve Müslüman din görevlilerinin sayıları azaltıldı. Dini ibadetlerin engellemesiyle birlikte Rus Ortodoks kilisesi İslami neredeyse putperestlikle eşit tutarak onu yalancı din olarak ilan etti (Babaşlı, 2007, s. 219).

Nitekim işgalin ilk senelerinde göçlerle iskân ettirilen Hristiyan zümrelere yönelik manevi destek amaçlı Hristiyan eğitime tanınan imtiyazların mezhepsel faaliyetlerinden çar yöneticileri rahatsız oldular. Bu nedenle merkezi Tiflis'te olan "Kafkasya'da Ortodoks Hristiyanlığın Berpa Cemiyeti" 1860'da Kafkas Genel Valisi knez Aleksandr İvanoviç Baryatinski teklifi üzere kuruldu (Nusretoğlu, 2017, s. 203). Cemiyet genel anlamda hizmet amacı Trankafkasya' da Çar ailesinin desteği ile Ortodoks Hristiyanlığın inanç olarak benimsenip kalıcılığını sağlama almaktı. Hizmet faaliyetleri izlediğinde bilhassa Güney Kafkas Müslüman toplumu arasında etnik-demografik, sosyal, kültürel ve eğitim-öğretim hususlarındaki yenilikçi çalışmalar anti İslam yaklaşımlar sergileyerek Hristiyanlaştırma politikasına birçok alanda maddi, manevi ve eğitim alanında destek olmaktadır.

Çar Rusya'sı ileriki yıllarda Azerbaycan topraklarında rahatsızlıklara neden olacak iskân ve taraftarlık siyaseti gütmüştür. Din aleyhtarlığı ve Müslüman halka ibadet yasağı (camilerin kapatılması, yıkılması ve camilerin kiliseye çevrilmesi) nedenlerinden "Müslüman isyanları" baş göstermiştir. Kısacası Rus aleyhine karşı isyanlarda din başlıca rol oynamıştır.

İşgal edilen ve ayrıca çar tarafına geçmeyen üst sınıfın toprakları çarın hazinesine katıldı. Din adamların vakıf vergilerini ve ianelerini toplanması sınırlandırıldı. Böylece din adamlarının ve dini idarelerin yönetimindeki şahsi ve vakıf mallarını müsadere sonucu Çarın arazileri daha da genişledi. Senatolar tarafından 1829, 1831, 1840 ve 1849 yılları arasında Kafkas Ötesi din adamlarının sorunlarını halli amacıyla yayınlanan yasalar, tam tersine din adamlarının yetki ve imtiyazlarını ve toplumdaki statülerinden soyutluyordu. Hatta mevcut-din adamlarını statü ve sayılarını düşürerek vergi alınacaklar zümreler arasına katmaya çalıştılar. Kafkas dindarlarının idare edilme meselesi uzun süre değişik politik denemelerden geçerek, nihayetinde 5 Nisan 1872'de "Kafkas Ötesi Müslüman Ruhaniğin idare olunması hakkında Esasname" kararıyla Ruhani idaresi tahsis edildi. Yasa az değişikliklerle 1917 ihtilaline kadar yürürlükte kaldı (Hüseynli, 1996, ss. 86-91; Yunusov, 2004, s. 96).

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Esasname, Çar'ın Kafkasya da uzun süredir din adamlarına bazı imtiyazlar tanıyarak kendine sadık din adamları yetiştirme politikasının behresinin zaferi idi. Bu esnada Ruhani idarenin resmîyet kazanmasına bakmayarak din adamlarının eskiden var olan hakları artık denetime tabi tutuldu ve dinî meclisler bağlı oldukları gubernia/eyalet tarafından titizlikle denetlendi.²¹ Böylece, Çalık keline sadık, maaşlı ve kayıtlı dinî bir idari hiyerarşiyi tahsis etmeyi başardı. Prensipite ise bunları kendi kontrolü altına aldılar (Lapidus, 1996, s. 270).

Kafkas ötesi din işlerini kapsayan tüm faaliyetleri Tiflis'ten idare ediyordu. Buradaki ruhani idare dört kademeli bir hiyerarşik yapıya sahipti. Merkezi Ruhani İdare; eyaletlerdeki dini meclisler, kadılar ve cami mollaları idi (Hasanov, 2007, s. 25). Ruhani İdare'de görev almaya aday olabilmek için, Rusya tebaası olmak ve kuralları Kafkasya valisi tarafından belirlenen sınavlarda başarılı olmak gerekmektedir.

Yurt dışında yüksek dini eğitim almak bu dönemde pek de kabul edilir bir hal değildi. Çünkü Çar yöneticileri din eğitmeni veya molla olarak göreve alacakları şahıslarda öncelikli olarak (kendi) ülkedesin de din eğitimi alanlara verirlerdi. Yeni yasa aynı zamanda cami mekteplerinde ve medreselerde gramer ve İslam dinin tedrisine izin vermektedir. Tedris işleri kadıların denetimi altında cami mollaları²² ve ruhsatlı müderrisler tarafından yapılmakta ve devletin zararlı gördüğü tarikatların mektep ve medreselerde yayılmasına müsaade etmemektedir (Hüseynli, 1996, ss. 193-217). Çar'ın din tahsili kurumları dışında –İran- alınan şahadetnameler kanuni anlamda geçersizdi.

Netice itibarıyla Çarlık hanlıkları teker-teker işgal ettiği ilk senelerden itibaren din adamlarını kendi Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma ideolojilerine karşı tehdit olarak görüyordu. Bundan kurtulmak için din adamlarıyla uzlaşmaya giderek onlarla mücadeleye girişme yerine onların toplundaki siyasi, ekonomik ve ilmi gücünden, otoritesinden yararlanma yolunu seçtiler. Böylece işgalci generaller Müslüman din adamlarını “sadakatli devlet memurlarına” çevirme yolu ile onların gücünü imparatorun saadet ve ideolojisini gerçekleştirmeleri için kararlar alarak dini idareler kurdular. Sürekli değiştirilen ve karmaşık kararların tek bir amacı vardı Güney Azerbaycan'ı Hristiyanlaştırmak için uygun ortamların olması/oluşturulması ve tehdit oluşturacak unsurların denetim altında alınarak yönetilmeye çalışılmasıydı. Özellikle 1805, 1823, 1832, 1840 Müslüman Dini İdarelere yönelik alınan kararlar din adamlarını devlet memuru yapıp hem sayı bakımından azalmalarını sağlamak hem merkezi idarenin istek ve arzularını yaptırmak hem de din adamlarından vergi almaları gibi değişik politik çıkarlar içerisinde oldular.

Nihayetinde 5 Nisan 1872'de “Kafkas Ötesi Müslüman Ruhaniğin idare olunması hakkında Esasname” kararıyla Ruhani idaresi siyasi olarak tanınmasına rağmen önceden var olan düzen üzere din adamların atama şartı ve kriterleri yine Kafkas Genel Valiliğin tarafından belirlendi. Özetle hanlıklar döneminde toplumun sosyal, iktisadi, dini ve hukuki imtiyazlara sahip din adamları Çar yönetimi tarafında ellerinden alınarak yapılacaklar tüm faaliyet ve uygulamalar Kafkas Genel Valiliğin mutlak onayına bırakıldı.

²¹ Maaşa bağlanan din adamları yapacakları tüm faaliyetler gubernator izni ile gerçekleşti. Bu dönemden sonra din adamlarını seçme seçilme yetkisi, din adamlarına isim verilmesi, din adamlarının sayısı ve göreve atamaları gibi görevler yine gubernatorların denetiminde ve kontrolünde oldu. Bkz. Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XLVII, S.Petersburg-1872, D.50680, s.379-380

²² Hatta mollalar devletin zararlı gördüğü dini tarikatlara üye olmayacağına dair güvence vermesi şartıyla Kur'an-ı Kerime el bastırarak göreve alındılar. Devlet tarafından göreve atanan molla ve imamlara devlet evlenme, boşanma, doğum ve ölümle alakalı dört defter verirdi. Bu nedenle halk bunlara defter mollası diye hitap etmişler. Bkz. Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*, İstanbul, 1922, s.14; Kazıcı, *İslam Medeniyeti*, s.271, 274

SONUÇ

Çarlık, Güney Azerbaycan'ı ekonomik gelirini artırmak adına, kara ve deniz zenginliğinden yararlanabilmek için öncelikle buralara yerleşmesi ve idari yönetime tam hakim olması gerektiğinin farkındaydı. Böylece toprakları işgal ve yerli idareleri lağvettikten sonra eğitim ve dini alanlarda reformlara giderek Ruslaştırma- Hristiyanlaştırma politikalarına ağırlık verdi. İşgal sıralarında din adamlarının toplumdaki etki ve yetkileriyle karşılaşan Çar valileri ve generalleri buralarda tutunmanın savaşa olmayacağından, din adamlarını yanlarına çekmeleri gerekliliğini elzem olduğunu anladılar. Bu nedenle Çar yöneticileri din adamlarını yıldırma ve yıpratma için “yanlarına çekme, göç ve toprak tanzim” gibi değişik ve sindirici birçok politika izlediler.

Tabii olarak din adamlarını yanlarına/ taraflarına çekmeleri ilk başta o kadar kolay olmadığından Çar valileri yerel halkın dikkatlerini fazla üzerlerine çekmeden, hatta halkın yararına görünmek adına ilk zamanki baskıcı politikalarından yer yer taviz verdiler. Ancak 1828 den 1872 yılına kadar Çarın vali ve denetimcilerinin din adamlarına karşı yaklaşımlarının asıl amacı din adamlarının yetki alanlarını kontrol etmek için onların yönetimini ele geçirip, alanlarını sınırlandırmaya ve güçlerinden faydalanmaya çalıştılar. Nitekim hem toplumdaki iktidarlarını sağlamlaştıracak hem de onların eliyle halk isyanların önüne geçeceklerdi. Böylece kendilerini cemiyete hoş göstererek onlardan biri olduklarını kabullendirmeye çalıştılar.

Çar yöneticileri din adamlarına yönelik uyguladıkları politikaların çeşitliliğini şu şekilde sıralaya biliriz:

-Azerbaycan'ın yer altı ve yer üstü zenginliğinden yararlanmaya karar veren Çar yöneticileri özellikle kamusal, eğitim ve idari birçok alanda yeni memurlara ihtiyaçları sebebiyle Müslüman çocukların okumaları için Ali ve Ömer okulları açarak onların eğitimi ile yakından ilgilendiler. Böylece kendilerine karşı gelen ve sevmeyen din adamlarına yönelik Çar aleyhine ve onları destekleyen din adamların yetişmesini sağlayacaklardı. Dönemim ruhani idarecilerinden olan Yusuf Ziya Talıbzadenin “ *Müslümanları bir noktada birleştiren Kur'an-ı Kerim'dir. Eğer Müslümanlar gelecekte Kur'an'ın ayetlerini ve tavsiyelerini düşünür ise başımıza bela olurlar Müslümanları cahil bırakmanın yolu onları eğitimsiz bırakarak, bilgisiz mollaların eline teslim etmektir Böyle mollalar bizim manevi dostlarımızdır*” (Ferhadov, 2014, s. 274) sözleri Çar'ın eğitim hususunda ki amacını açıklar mahiyettedir. Çarın eğitim reformlarını incelediğimizde buna benzer örneklerle karşılaşmamız mümkündür.

- Çar'ın istimlak ettiği diğer Müslüman coğrafyasından farklı olarak Azerbaycan'da dini yapı mezhepsel ayrılığı kendi menfaatleri için kullanmaktan sakınmadılar. Nitekim Azerbaycan coğrafyası için izlenilen dış politika eskilerden beri devam eden Azerbaycan'ı Osmanlıya yaklaşmasını engellemekti. Bunun çıkar yolu bölgedeki Sünni ve Şia mezhepsel arasında ihtilaflar çıkarmakla mümkündü. Böylece mevcut dini yapıyı çifte uygulamayla idare etmeyi planlayan Çar yöneticileri 1828 Şeyhülislam ve 1832 Müftülük idaresini tahsis ettiler.

-Sadakatinden/sadıklığından endişe ve şüphe edilen din adamları çar yöneticileri tarafından ya sürgün edilmiş, ya makamlarından edilmiş ya da göz hapsinde tutularak cezalandırmaya çalışmış. Örneğin, Çar birliklerinin Müslüman saldırılarından zarar görmesini engelleyen ve çarlık için Kafkasya'da çok işler görmüş Ağa Mir Fettah Tebatebai yaptıkları karşısında yüksek maaş ve birinci dereceli “Mukaddes Anna” madalyonu ile taltif edilmesine rağmen hâkim yönetimin ideolojik siyasetine karşı zıt harekât etmesi neticesinde imparatorluğa girmesi yasaklanarak tüm yetkileri ellinden alınmıştır.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

- Orenburg Mahkeme-i Şeriyesi açılması II Katerina'nın Rusya'daki Müslüman tebaaya tanın haklar iken 5 Nisan 1872'de "Kafkas Ötesi Müslüman Ruhaniliğın idare olunması hakkında Esasnamenin" kabulü ise Kafkas Müslümanlarına hukuki anlamda hak tanınmış gibi görüldü. Gerçekte din adamları bu yasayla resmen eskiden var olan hakları artık Çar yöneticileri tarafından denetlenir oldu. Maaşlı ve kayıtlı din adamlarının kurumsal olarak Kafkas valiliğine bağlı oldular. Harcamaları ve alınacak kararlar Kafkas valiliği tarafından denetlenerek, zaman-zaman keyfi kısıtlanmalarla engellendi.

- Din adamları Hanlıklar döneminde geniş topraklara sahip üç üst sınıftan biri idiler. Eğitim-öğretim, dini faaliyetler, hayır işleri ve din adamlarını maaşları vakıf arazilerinden temin ediliyordu. Naiplik sistemiyle Müslümanların elindeki tüm topraklar alınarak merkezi yönetime teslim edildi. Böylece zamanla Müslüman din adamların sayıları, ekonomik güçleri ve otoriteleri cemiyette azaltılmaya çalışıldı.

-Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma için tehlike arz eden bir durum din adamlarının etkin oldukları yer mendereseler ve camiler idi. Bu nedenle savaş anlarında ve işgal sonrasında Müslümanların ibadet yerleri (Mescitler) sindirme politikasıyla zarar gören kurumlardan oldu. Zira her fırsatta mescitler ya yıkılmış, ya dağıtılmış yâda farklı bahanelerle kiliseye çevrilerek Müslüman din adamlarının sayıları azaltıldı. Nitekim Hristiyan din eğitimi yaygın ve örgün olarak devam ederken, Müslüman din eğitimi yasaklanmamasına rağmen farklı nedenlerle sürekli maniler ve engeller çıkarılarak caydırılmaya çalışıldı. Ayrıca Çarlık yöneticileri Hristiyan tebaa için Kilise –Müslüman mezarlarına ya da mescitlerin yerine - yapılmasına müsaade edilirken, Müslüman tebaa için bu dönemlerde mescitlerin yapılmasına müsaade edilmedi.

Tespit edilen sonuçlara göre, Çarlık yöneticileri hanlıklar döneminde toplumda ciddi otorite, makam ve mevki sahibi din adamlarını denetim ve atama hususlarını nezareti altında tuttuktan sonra Hristiyanlaştırma faaliyetlerine hız verdiler. Ayrıca dindarlara yönelik uyguladıkları politikalarda dini makamları kapatmayı ve lağvetmeyi veya Müslüman tebaanın fazla ayaklanmalarına göze alamadıklarında mevcut sistemi olduğu gibi bıraktılar. Din adamlarını atama ve göreve kabul şartlarını kendileri belirleyerek onları kendilerine bağlı maaşlı memurları olmalarını sağladılar. Tabi olarak Müslümanların dini işleri ile kararların valilere bırakılmış olması, din adamlarının Çar yöneticileri tarafından atanıyor olması ve din adamların maaşlı memurlar olması halk tarafından din adamlarına karşı saygı, güven ve itimat noktasında sarsılmalar ve güvensizlik nedenlerini tetikledi.

KAYNAKÇA

Abdullayev, K. (2017). Divanu'l-Memnûn'a Göre Hasan Alkadârî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Kafkasya'daki Faaliyetleri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(2), 109-134.

Abdullayev, K. (2020). Kuzey Azerbaycan'da Hicret ve Muhâcîr Âlimler. 5. *Uluslararası Öğrencilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı İkinci kitap, Din-Tarih-Sosyoloji*, 2-38.

Abdullayev, M. (2005). *Hanlıklar ve Rus Müstemlekeçiliyi Dövründe Şimal Azerbaycan'da Agrar Münasibetler (XIX esirn 40-cı illerine kadar)*. Bakü: Adioğlu.

Ağasiyev, İ. (2010). *Kafkas'ta Alman Meskenlerinin Yaranması Ve Onun Regional Hususiyetleri (Şimali Kafkas Ve Gürcistan'ın Numunesinde)*. Bakü.

Ahmedov. (2010). *Azerbaycan Tahsilinin İnkişaf Strategiyası*. Bakü: Elm Neşriyatı.

Aliyev, F. (1960). *XVIII asrın ikinci yarısında Şimali Azerbaycan Şehirleri*. Bakü.

Aliyev, F. M. (1964). *XVIII Asrın Birinci Yarısında Azerbaycan'da Ticaret (Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşriyyatı)*. Bakü.

Aşurbeyli, S. (1992). *İstoriya Goroda Baku, Period Srednevekoviya*. Bakü: Azerneşr.

Aydoğmuşoğlu, C. (2017). *Savefi Devleti Tarihi(1501-1736)*, (2. bs). Ankara: Gece Kitaplığı.

Azerbaycan Dilini İzahlı Lügati (C. 3). (2006). Bakü: Şark-Qarb.

Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi (C. 10). (1987). Bakü.

Azerbaycan Tarihi (C. 2). (2007a). Elm Neşriyat.

Azerbaycan Tarihi (C. 3). (2007b). Bakü: Elm Neşriyat.

Babaşlı, M. (2007). *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu*, (217-224).

Bakıhanov, A. A. (2010). *Gülüstan'i-İrem*". Bakü: Hatun Plyus.

Baykara, H. (1966). *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX yüzyıl*. Ankara.

Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Gençlik Basımevi.

Beyler, F. (2016). Rusya'da Medreseler ve İslami Eğitim-Öğretim Alanındaki Faaliyetleri Genel Bir Bakış. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(7), 88-103.

Bünyadov, Z. (2007). *Dinler Tarikatlar Mezhepler*. Bakü: Şark_Qerb.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

Bünyadov, Z., & Yusifov, Y. (2007). *Azerbaycan Tarihi, (En Kadim Zamanlardan XX asra kadar) Bakü 1993* (C. 2). Bakü: Azer Neşir.

Caferoğlu, A. (1932). *Azerbaycan Edebiyatında İstiklal Mücadelesi İzleri, Azerbaycan Yurt Bilgisi*. İstanbul: Burhaneddin Matbaası.

Caferoğlu, A. (1940). *Azerbaycan*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

Ceferzade, E., Geniyev, S., Alışov, R., & Resulov, S. (1994). *Şamahı*. Bakü.

Çaycıoğlu, S. O. (2018). *usya'nın Kafkasya Siyaseti: General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü.

Çelebi, E. (1985). *Seyahetname* (C. 7). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Dubrovin, Nikolai Fedorovich. (1866). *Zakavkaze ot 1803-1806 goda*. S.Petersburg.

Dubrovin, Nikolay Fedoroviçorovich. (1871). *İstoriya vaynu i biladiçestvaya russkix ba Kafkaze* (C. 1). Moskova: S.Petersburg.

Ehedov, A. (1991). *Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar*. Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyatı.

Ehmedov, E. M. (1967). *Abbasğa Bakıhanov ve Onun Dünya Görüşü* (C. 1). Bakü.

Eliyarlı, S. (2009). *Azerbaycan Tarihi: Uzag Keçmişden 1870'ci İle Kadar*. Bakü: Çırag Neşriyyatı.

Ezizov, T. (1997). *Azerbaycan XX. Esrin Evvellerinde*. İstanbul: Zaman.

Ferhadov, A. (2014). *XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslam, Düşünce, Eğitim Ve Islahat*. 78(281), 273-286.

Gurbanov, A. (2001). *Azerbaycan'da Şeyhülislamlik*. Marmara Üniversitesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı.

Hasanov, B. (2007). *Sovyet Kuşağından Sovyet Sonrası Kuşağına Azerbaycan'da Din* (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı.

Hesenli, S. (2000). *Azerbaycan İntibahı Dövründe "Elim Evleri" ve Medreseler Elm Merkezi Kimi, Kafkasya'da İslam Medeniyeti*. İstanbul.

Heyet. (1960). *Azerbaycan Edebiyat Tarihi* (C. 2). Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademisi Neşriyatı.

Heyet. (2010). *Azerbaycan Tarihi (XIX-XXI asrın evveli)*. Bakü: Bakü Üniversitesi Neşriyat.

Hüseynli, R. (1996). *Azerbaycan Ruhaniyi XVIII sonu- XIX yüzyılın Ortalarında*. Bakü.

İlgar, İ. (1990). *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

- İbişov, S. (2012). *Quba Hanlığı, Ahali Tarihi ve Azatlık Muharebesi*. Bakü.
- İrevan Hanlığı. (2010). Bakü.
- İsmailov, M. (2014). *İlk çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi* (V. Kurban, Çev.). İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılığı.
- İşipek, A. R., & Aydemir, O. (2006). *1770 Çeşme Deniz Savaşı—1786-1774 Osmanlı Rus Savaşları*. İstanbul: Denizler kitabevi.
- Lapidus, I. M. (1996). *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası* (İ. S. Üstün, Çev.). İstanbul.
- Leviatov, V. N. (1948). *Oçerki İz İstorii Azerbaydjana, v XVIII Veke*. Bakü.
- Mehmetov, İ. (2009). *Türk Kafkasyası'nda Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (E. Necef & Ş. Necefov, Çev.). İstanbul: Ötüken Yay.
- Memmedli, B., & Çingizoğlu, E. (2013). *Urmiya Hanlığı*. Bakü: Mütercim.
- Merdanov, M. (2011). *Azerbaycan Tahsil Ansiklopedisi* (C. 1). Bakü: Tehsil neşriyat.
- Mustafayev, T. (1986). *XVII Asrın Birinci Yarısında Azerbaycan'da Rus Meylinin Canlanması*. Bakü: Elm.
- Mustafazade, T. (2005). *Gece Hanlığı*. Bakü: Elm.
- Nesibli, N. (2002). Osmanlı Savafî Savaşları, Mezhep Meselesi Ve Azerbaycan. *İçinde Türklere* (C. 6, ss. 893-898). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Nimat, K. A. (1987). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: T.T.K.Y.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan'da Rus kilisesi ve Rusçuluk faaliyetleri (1828—1905)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Önkal, A. (2010). *Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu* (19. bs). Konya: Kitap Dünyası Yayınları.
- Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii s 1649 goda, T. XLVII, D.50680.* (1872). S.Petersburg.
- Qafarova, S., & Gerayzade, E. (2020). *Yeni Azerbaycan Edebiyatı (19 Asr—20 Asrın Evvelleri)* (1. bs). Ertem Kafkars Eğitim Yayınları.
- Qarayev, E. (2005). *Azerbaycan XVIII Asr Rus ve Qerbi Avrupa Seyyahlarının Tasvirinde*. Bakü.
- Quliyev, V. (2000). *Gence-Karabağ, Mufassal Defteri*. Bakü: Şuşa Neşriyatı.
- Resulzade, Mehmet Emin. (1990). *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*. İstanbul.
- Resulzade, Memmed Emin. (t.y.). *Kafkasya Türkleri''*, *Türk Yılı 1928*. Türk Ocakları Merkez Heyeti Neşri.

Çarlık Rusya'sı İktidarının Sin Politikası: Azerbaycan Örneği

- Sadıgov, R. (2018). Çar 1. Aleksandr Döneminde Rusya'nın Azerbaycan'da İşgalcilik Siyaseti. *Karadeniz Araştırmaları*, 15(59), 48-82.
- Sadık, R. (2022). *Azerbaycan* (T. E. Biber, Ed.). İstanbul: Şenyıldız Yay.
- Smirnov, N. A. (2013). *Sovyet Rusya'da İslam Tarihi İncelemeleri* (2. bs; A. Berberoğlu, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- SÜleymanlı, E. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Süleymanlı, M. (2011). *Azerbaycan Kültüroloji Fikir Tarihinden (XX Asrın Evvelleri)*. Bakü.
- Sümbül, T. (1990). *Azerbaycan Dosyası I*. Ankara: Kök yayınları.
- Swietochowski, Tadeusz. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920* (1. bs; N. Mert, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Swietochowski, Tadeusz. (2000). *Rusya ve Azerbaycan, Serhedyanı Bölge Keçid Dövründe* (L. Mirceferova & B. Hacıyev, Çev.). Bakü: Hazar Üniversitesi Neşriyatı.
- Şamil Fetullayev & Fiqarov. (2006). *Azerbaycan'ın Qadim Mescitleri. Dövlət ve Din İçtimai Fikir Toplusu*.
- Türker, Ö. (2017). Rusların Gence'yi İşgali (4 Ocak 1804). İçinde A. Demir, K. Tuba, & E. Erdoğan (Ed.), *Türk Tarihine Dair Yazılar II* (1. bs, ss. 93-104). Ankara: Gece Kitaplığı.
- Umudlu, V. (2004). *Şimali Azerbaycan'ın çar Rusya'sı tarafından işgali ve müstemlekeçilik aleyhine Mübarezesi (1801-1828)*. Bakü.
- Yeşilot, O. (2015). *Ateş Çemberinde Azerbaycan*. İstanbul: Yeditepe.
- Yunusov, A. (2004). *Azerbaycanda İslam*. Bakü: Zaman.
-